

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Rəsulov Məhəmməd Qvami oğlu

(MAGİSTRANTIN A.S.A)

“Milli elektron ödəniş sistemlərindən istifadənin səmərəliliyi” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

060509 “Kompüter elmləri”

İxtisaslaşma:

İqtisadi informasiya sistemləri

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

dos. H.M.Bayramov

dos.H.M.Bayramov

Kafedra müdiri:

dos.H.M.Bayramov

BAKİ-2016

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş.....	3
Fəsil I. Milli Elektron ödəniş sistemləri, əsas xarakteristikaları.....	6
1.1. Ödəniş sistemlərinin növləri və bankları sistemi.....	6
1.2. Ödəniş xidmətlər üzrə informasiya sistemləri.....	10
1.3. İqtisadi inkişafda elektron ödəniş sistemlərinin iqtisadi inkişafda rolu.....	13
Fəsil II. Nağdsız pul əməliyyatları sistemləri.....	22
2.1. Ödəniş sistemlərində IT-nin yeri və rolu.....	22
2.2. Elektron idarəetmə müasir dövrün əsas tələbidir.....	27
2.3. Pul köçürmələri və ödəmələri bazarının inkişafı.....	30
Fəsil III. Azərbaycanda ödəniş sistemlərinin iqtisadi dinamikası..	39
3.1. Müasir ödəniş sistemlərinin əsas xüsusiyyətləri.....	39
3.2. Həll edilməli zəruri problemlər.....	45
3.3 Elektron hökumət layihəsinin dünya təcrübəsi və Azərbaycana tətbiqi.....	50
Nəticə və təkliflər.....	71
Ədəbiyyat siyahısı.....	75

Giriş

XXI əsrin ilk günlərindən başlayaraq Azərbaycanda maliyyə sistemində IT-nin tətbiqi ilə coxsaylı yeniliklərə imzalar atılmışdır. E-biznes, E-kommersiya, E-hökumət, E-bank sistemləri ilə bərabər Milli Elektron Ödəniş sistemlərinin də yaradılması və müvəffəqiyyətlə iqtisadi idarəetməyə tətbiqi cəmiyyətin sosial rifahının yaxşılaşdırılması istiqamətində atılmış çox müsbət tədbirlərdəndir.

Son 10-15 il ərzində ölkədə dünya standartlarına cavab verən müasir milli ödəniş infrastrukturunun yaradılması istiqamətində xeyli iş görülmüşdür: 2001-ci ildə əsas müddət recimində banklardaxili hesablanmaların sistemi AZİPS, 2002-ci ildə kiçik ödəmələr üzrə hesablanma klirinq sistemi (XÖHKS) fəaliyyətə başlamışdır ki, bu iki sistemlə banklardaxili hesablanmaların bütöv elektronlaşdırılmağına nail olunmuşdu. Hazırda ölkədə 4 böyük kart-prosesinq mərkəzi, o cümlədən 44 bank, 822 filial, regionlarda isə «Azərpoçt» MMC-nin filial və şöbələri fəaliyyət göstərir. Ötən il AZİPS sistemindən 99 milyard, XÖHKS sistemindən isə 8,6 milyard manat ödəniş edilmişdir. 2011-ci ildə KÖMİS sistemi ilə ödənişlərin sayı 20 milyona çatıb. Hazırda KÖMİS sistemində bütün kommunal xidmətləri, o cümlədən dövlət yol polisi ödənişlərini ödəmək imkanı yaradılıb.

Dövlət idarələrinin qarşısı... Növbə... Bürokrat məmurlar... Süründürməçilik... Günlərlə, aylarla itirilən vaxt... Artıq bütün bunlar tarixə qovuşur. Özü də informasiya texnologiyaları sayəsində. İndi hər hansı dövlət qurumuna müraciət etmək üçün həmin ünvana getməyə ehtiyac qalmır. Vətəndaşa lazım olan məlumat və sənədlər hər kəs üçün açıq olan internet şəbəkədə yerləşdirilir. Getdikcə məmurlarla vətəndaş arasında birbaşa təmas aradan qalxır və elektron resurslar bu münasibətlərdə ən effektiv vasitəyə çevrilir.

Bu fəaliyyətin əsası 2003-2012-ci illəri əhatə edən «Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə» Milli Strategiyanın qəbulu ilə qoyulub. Bundan sonra 2005-2008 və 2010-2012-ci

illərdə “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə "Elektron Azərbaycan" Dövlət Proqramları qəbul olunub. «2010-2011-ci illərdə “Elektron hökumətin formallaşdırılması üzrə Fəaliyyət Proqramı” təsdiqlənib. "Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkilləri sahələrində kiçik tədbirləri haqqında” 23 may 2011-ci ildə Prezident Fərmanı və digər normativ-hüquqi aktlar prosesi bir qədər də sürətləndirib. Əsas hədəf bütün sahələrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının səmərəli tətbiqinin genişləndirilməsi və “Elektron hökumət” quruculuğuna nail olunmasıdır.

Azərbaycanda nağdsız hesablaşmalarla bağlı prosesə Milli Ödəmə Sistemlərinin İnkişafına görə 2005 -2007 -ci illərdə xilində Respublika Proqramının təsdiqlənməsilə start verilib. 2005-ci ildən sonra əmək haqları, pensiyalar və sosial müavinətlərin plastik kartlarla verilməsi, prosesi sürətləndirib. 2006-cı ildən satış nöqtələrində postterminallar quraşdırılır. Hazırda Azərbaycanda 5 milyondan çox plastik kart, 2 min 500-ə yaxın bankomat, 37 mindən çox pos-terminal var. Ölkədə 5 prosessinq mərkəzi fəaliyyət göstərir, yeni ödəniş sistemləri tətbiq edilir. Bütün bunlara baxmayaraq, hazırda Azərbaycanda nağdsız hesablaşma pul dövriyyəsinin cəmi 6-7 faizini təşkil edir. Kart sahiblərinin böyük qismi hələ də alış-verişi nağd pulla edirlər. Plastik kartlardan isə daha çox pensiya, əmək haqqı və sosial müavinətlərin alınması, yəni nağd pul çıxarılması məqsədilə istifadə olunur.

Tədqiqatın aktuallığı: Yuxarıdakı fikirləri bir daha nəzərdən keçirsək buraxılış işinin nə qədər müasir və aktual olduğunun şahidi olarıq. Milli Ödəniş sistemləri hal –hazırda insanların məişətində, real həyatında çox mühüm rol oynayır, belə ki, ödəmələrin evdə, yaxındakı bankomatda, küçədəki avtomatlardan və s. həyata keçirilməsi insanların ən dəyərli resursu olan vaxtına qənaət etmiş olduğu faktı ortaya çıxarır.

Tədqiqat obyektı: kimi Azərbaycan Respublikasında yaradılan və hal –hazırda çox böyük səmərə ilə reallaşdırılan Milli Ödəniş Sistemi götürülmüşdür.

"Elektron hökumət" portalına müraciət edənlərin sayı getdikcə artır. Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin Məlumat Hesablama Mərkəzi tərəfindən

hazırlanmış “Elektron hökumət” bülletenlərində yer alan məlumatlara görə, 20.11.2012 - 20.12.2012-ci il tarixində “Elektron hökumət” portalı vasitəsilə 28 dövlət qurumunun 174 xidmətindən 8 min nəfər istifadə etmişdisə, 2013-cü ilin iyul ayı ərzində 43 dövlət qurumunun 130 elektron xidmətindən yararlananların sayı 74 min nəfər olub.

Tədqiqatın yeniliyi: Buraxılış işində çox saylı hesabatlar, elmi-metodik ədəbiyyatlar və bir çox jurnal məqalələrindəki dəyərli fikir və mülahizələr öyrənilərək, praktik əhəmiyyəti ola biləcək təkliflər və tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır.

Buraxılış işi girişdən, 3 fəsildən və nəticə və təkliflərdən ibarət bir məzmununda verilmişdir, istifadə olunan elmi ədəbiyyat və saytların siyahısı ilə tamamlanır.

Girişdə mövzunun aktuallığı qeyd edilmiş, tədqiqat obyektinin xarakteristikası öyrənilmiş və buraxılış işinin strukturu haqqında məlumat verilmişdir.

Birinci fəsildə “Elektron ödəniş sistemlərinin əsas xarakteristikaları” öyrənilmiş, ödəniş sistemlərinin növləri və bankları sistemi, ödəniş xidmətlər üzrə informasiya sistemləri, iqtisadi inkişafda elektron ödəniş sistemlərinin iqtisadi inkişafda rolu araşdırılmışdır.

İkinci fəsildə “Nağdsız pul əməliyyatları sistemləri”, ödəniş sistemlərinin növləri və bankları sistemi, elektron idarəetmə müasir dövrün əsas tələbidir, pul köçürmələri və ödəmələri bazarının inkişafı məzmunundan bəhs edilmişdir.

Üçüncü fəsil “Azərbaycanda ödəniş sistemlərinin iqtisadi dinamikası”nın öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Müasir ödəniş sistemlərinin əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş və bu iqtisadi göstəricilərin proqnozlaşdırılması yolu ilə inkişaf dinamikası verilmişdir.

Buraxılış işinin sonunda – Nəticə və təkliflərdə əsas həll olunmalı problemlərdən söz açılmış və onların həlli yollarına aid təkliflər verilmişdir.

Buraxılış işinin məzmunu 77 səhifədə şərh olunmuş, 1 şəkil, 2 qrafik və 2 cədvəldən istifadə olunmuşdur.

Fəsil I. Elektron ödəniş sistemləri, əsas xarakteristikaları.

1.1.Ödəniş sistemlərinin təsnifatı, bankları sistemi

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının ödəmə sistemləri şöbəsinin fəaliyyətlərinin digər şöbəsi olan ödəmə sistemi və qiymətləndirmə şöbəsi tərəfindən yerinə yetirilir. Ödəmə sistemi və qiymətləndirmə şöbəsi missiyası yeni standartlara uyğun olan virtual ödəmə sisteminin inkişafı, onun standart və dayanmadan işinin təklif edilməsi, dünya miqyasında belə sahədə meydana gələn hadisələr göstərilməklə mütəmadi davam etdirilməsi və inteqrasiyasıdır.

Hal-hazırda KÖMİS-ə qoşulmuş Maliyyə qurumları aşağıdakılardır:

"ACCESSBANK" QSC, "AFB BANK" ASC, "AGBank" ASC, "Amrahbank" ASC, "Atrabank", "Azərbayca Beynəlxalq Bankı" ASC, "Azərbaycan Kredit Bankı", "Azərbaycan Sənaye Bankı", "Bank Avrasiya" ASC, "Bank of Azerbaijan", "Bank of Baku", "Bank Respublika" ASC, "BANK SİLK VEY" ASC, "BANK TECHNIQUE" ASC, "Dekabank" KB ASC, "DƏMİRBANK" ASC, "Evrobank" ASCI, "Expressbank" ASC, "Kapital Bank" ASC, "Muğanbank" ASC, "Naxçıvanbank" ASC, "NBCBank" ASC, "Nikoyl" İKB ASC, "Parabank" ASC, "Paşa Bank" ASC, "Qafqaz İnkişaf Bankı" ASC, "Rabitəbank" ASC, "TURANBANK" ASC, "UNİBANK" KB ASC, "Yapı Kredi Bank Azərbaycan" QSC, "Yunayted Kredit Bank" ASC, "Zaminbank" ASC, ASC "XALQ" Bankı, AtaBank ASC, Azərbaycan Mərkəzi Bankı, Azərpoçt MMC, Bank "BTB" ASC, BANK VTB (AZƏRBAYCAN) ASC, Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, DXA (ƏDV), Kredobank ASC, Pakistan Milli Bankı - Bakı filialı, QSC "BANK STANDARD" KB, Royal Bank ASC və s.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən dünyəvi proqramına görə beynəlxalq inkişaf qurumlarının texnoloji köməyi və maddi yardımından yararlanmaqla axırıncı 10 illə müddətində Milli Ödəmə Sisteminin yaranması, inkişafın davam etdirilməsi istiqamətində çoxlu dəyişikliklər aparılmışdı. 1998-ci ildə Milli Ödəmə Şurasında Milli Ödəmə Sistemlərinin inkişafının əsas hissələri və statistika hazırlanmışdı. 2001-ci ilin ilk aylarından Milli Ödəmə Sisteminin quruluşunun təməlini yaradan Əsas Müddət Rejimində Banklarda xili

Hesablanmalar Sistemləri ilk mərhələdə istifadəyə verildi. AZİP sistemində yənidən qurulması nəticəsində banklarda xilində hesablanmaların əsas vaxt rəcimində onlinə reallaşdırılmasında, pul mübadiləsinin sürətinin nəzərə cərpacaq faizdə çoxalmasında, banklar mövqeyindən likvitliyin təzyünləndirilməsinə şərait yaratmışdır. 2002-ci ilin axırlarından başlayaraq Milli Telekommunikasiya Şəbəkəsinin bazasında Milli Ödəmə Sistemlərinin layihəsinin 2-ci əsas hissəsi olan Kiçik Ödənişlər Üzrə Hesablanma Klirink Sistemi yaradıldıqdan sonra istifadə üçün verilmişdi. Xırda həcmdə, lakin həmişə təkrarlanmaqda olan kiçik ödənişlər (məvacib, sosial müdafiə ödəmələri, mobil, elektrik istifadəsinə görə komunal ödəmələr və b.) elektron vasitələrə görə həyata keçirilməyinə, həmçinin, kiçik ödənişlərin birinci iştirakçıları olan komunal xidmət müəssisələri, çox miqdarda ödəmə vasitələri (məs., ƏDV, gömrük və sosial müdafiə üçün ödəmələr) yerinə yetirən hökumət orqanlarını Milli Ödəmə Sistemlərinin strukturu və inkişafı üçün yaxşı şərait yaratdı. AZİPS, XÖHKS sisteminin fəvqaladə vəziyyətlərdə daha dözümlü və daimi fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədi ilə Sumqayıt Ehtiyat Mərkəzində ehtiyat hissələri yaranmışdı. Sistemin ilk və ehtiyat mərkəzində olan serverdə xilində əsas müddət rejimində informasiyanın dövryyəsi təşkil olunmuşdur. Ödəmə sistemlərində keçiriləndəyişikliklərin miqyas cərcivəsinin genişlənməsi və bölgələrə istiqamətlənməsi, yaranmış Milli Ödəmə Sistemlərinin imkanından daha çox istifadəsi, bütöv respublika ərazisində mərkəzləşdirilmiş elektron ödəmə məkanı yaradılmasının, vətəndaşların maliyyə xidmətlərində giriş imkanlarının daha da çoxaldılmasının vacibliyini göstərərək, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-ci ilin 9 dekabr tarixdəki əmrilə Azərbaycan Respublikası Milli Ödəmə Sisteminin inkişafı üzrə 2005-2007-ci illəri əhatə edən Dövlət Proqramı təsdiqlənmişdir. Dövlətin Proqramına uyğun göstərilərək ölkəmizdə elektron ödəmələrin inteqrasiya edilməsi həmçinin Milli Ödəmə Sistemlərinin layihələndirilməsinin yekunlaşdırılmasına görə təzə strategiyanın – “Milli Kart” Prosesinq Mərkəzinin yaradılması ölkəmizdə çalışan 18 bankın tabeliyinə və istifadəsi üçün verilmişdir.

Kommunal xidmət müəssisəsinin daxili informasiya sisteminin ümumi standart daxilində inkişaf etdirilməsi və ödəmə sistemlərinin strukturuna texniki inkişafın yerinə yetirilməsinin ilə bilavasitə olaraq kommunal xidmət haqqlarının yığılması üzrə Kütləvi Ödənişlər Üzrə Mərkəzləndirilmiş informasiya Sistemləri yaradılaraq 2008-ci ildə 11 iyulundan fəaliyyətə verilmişdi. Bu sistemlər vasitəsi ilə KÖMİS-də qoşulan kommunal xidmət müəssisələrində ödənişlərin birbaşa həmçinin bankomatda və KÖMİS-in şəbəkə xidmətlərindən (Apus.az) istifadə olunmaqla ödəmə kartları vasitəsi ilə yerinə yetirmək olar. 2011-ci ildə 8 avqustundan başlayaraq KÖMİS vasitəsi ilə yol hərəkət qanunlarının pozulmağı ilə bağlı baş verən inzibati xəyata görə cərimələrin ümumi məbləği haqqında informasiya götürmək və ödənişlərin aparılması mümkündür. Dövlət büdcəsi üçün ödənilməli olan vəsaitin əsas proqram tərəfindən qəbulunun təşkil edilməsi məqsədi ilə KÖMİS-in texnoloji və funksionoloji imkanları genişləndirildikdən sonra “Hökumət Ödəniş Portalı” adı ilə yaradıldı. Vergilər Nazirliyi və Maliyyə Nazirliyinin iştirakı nəticəsində müəssisələr vasitəsilə yığılması göstərilən vergi və tədiyə növünün 90 iqtisadi təsnifatı kodları üzrə ödəmələrin “Hökumət Ödəniş Portalı” vasitəsi ilə yığılması təmin edildi. Bu imkan çərçivəsində 2012-ci ilin 11 aprelindən başlayaraq şəxslər KÖMİS-in ödəmə məntəqəsində və elektron portalında, habelə Vergilər Nazirliyinin İnternet Vergi İdarəsi saytında ödəmə kartı vasitəsi ilə vergi və tədiyə növü üzrə ödəmələri edə biləcəklər. Dövlət Sosial Müdafiə Fondu daxilində informasiya sistemlərinin “Hökumət Ödəniş Portalı” üçün inkişaf olunmağı üzrə aparılan çalışmalar yekunlaşdırılmışdı. İnkişaf prosesində sahibkarlığ fəaliyyətində çalışan fiziki şəxslərin, torpaq mülkiyyətçilərinin və başqa sığorta edən şəxslərin ödəmələri “Hökumət Ödəniş Portalı” struktur vasitələrindən istifadə olunmaqla qəbul olunması imkanları yaranmışdır. Başqa dövlət qurumları yerli informasiya sisteminin “Hökumət Ödəniş Portalı”da inkişafı və daim yenilənməsi üzrə fəaliyyət göstərir.

Mərkəzi Bank qeydiyyatında olan dünyəvi maddi institutlar, daim yenilənən Avropa ölkələrində yerləşən banklar, həmçinin Müstəqil Dövlətlər Birliyinin ölkələrinin əsas bankları ilə ödəmə sisteminin inteqrasiyası və yüksəlməsi

zəminində əlaqələr daimi olaraq böyüdülmür, praktiki dərslər keçirilir. DB (Dünya Bankının) əməkdaşları “MDB ölkələrinin ödəmə sistemi və birbaşa nağd pul üzrə hesablanmalar sistemində fəaliyyətin təşəbbüsü (CİSPI)” layihəsi sahəsində çalışan Müstəqil Dövlətlər Birliyinin ölkələrinin birlikdə keçirdiyi konfranslarda, həmçinin, Türkiyə Mərkəzi Bankı və BHB-in birgə təşkilatçılığı ilə yaradılan Şərqi Avropa dövlətlərinin konfranslarında birgəlikdə çıxış edir, ödəmə sisteminə görə praktiki hesablaşmalar yerinə yetirilir. Dünya Bankı (DB) “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin ölkələrinin ödəmə sistemi və birbaşa nağd pul hesablanmalar sistemi üzrə təşəbbüsü” layihəsi nəzdində ölkəmizin ödəmə və nağd pul hesablanmaları sistemi adında kitabı – Gümüş Kitab tərtib edilmiş, DB (Dünya Bankı) tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır. Mərkəzi Bank nəzdində ödəmə sistemi fəaliyyətində qazanılmış nailiyyətlər digər dünyəvi təşkilatlardan müsbət qiymət almış və bu uğurlar digər bankalarında diqqət mərkəzində olmuşdur. Həmçinin, ödəmə sistemlərində keçirilən dəyişikliklərin öyrənilməsi və praktiki dövrüyyənin keçilməsi üzrə Qırğızıstan və Gürcüstan hökumətlərinin mərkəzi bankının, 6(altı) Mərkəzi Afrika Dövlətini fəaliyyətini göstərən Mərkəzi Bankın, Oman Mərkəzi Bankının və Əlcəzair Mərkəzi Bankının çalışanları Mərkəzi Bankda olmuş, AZİPS və XÖHKS sisteminin fəaliyyəti ilə maraqlanmışdılar.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı 1997-cü ildə yaradılan Milli Ödəmə Sisteminin inkişafına və inteqrasiyasına uyğunluq olaraq B.Britaniyanın “Logika” müəssisəsi ilə müqavilə imzalamışdır. Bu sövdələşməyə görə “SWIFT” sistemlərinə daxil olan “AZİPS” Əsas Müddət Rejimində Banklardaxili Milli Hesablanmalar sistemləri yaranmış və 2001-ci ilin 16 fevral tarixindən istifadə olunmağa verilmişdi. “AZİPS” banklardaxili ödəmələri əsas müddət rejimində keçirməyə, hesablanmalar vaxtı ləvazimat sərfinin azaldılmasına, bankın balans hesablaşmalarının standartlaşdırılmasının sadələşməsinə həmçinin bank tərəfindən likvitliyin daha sürətli vəziyyətdə fəaliyyət göstərilməsinə imkan yaradıb. Həmçinin müasir proseslər, bazar iqtisadiyatına bağlı pul kredit prosesinin daha sürətli işləməsi üçün yaxşı mövqe və bankın bazar mühitinə böyük miqyaslı nəzarət etməyi üçün şəffaf informasiyalar əldə

olunmasına şərait yaratdılar. Banklardaxili hesablanmalarda virtual iştirakçılarla ödəmələrin proqramı yalnız SWIFT telekommunikasiya sahələrindən istifadəsilə, AZİPS Əsas Vaxt Recimində Banklardaxili Milli Hesablanmalar Sistemlərinin iştirakçılarından təklif etmək olar.

1.2 Ödəniş xidmətlər üzrə informasiya sistemləri

Axır zamanlarda respublikamızın Mərkəz Bankı tərəfindən virtual ödəmə sisteminin yaranması və integrasiya edilməsi sahəsində ümumi maliyyəorqanlarının texnoloji və maddi dəsdəyindən istifadə olunmaqla yerinə yetirilən mütəmadi və daimi islahatlar zəminində yeni texnika və proqram təminatına uyğun layihəyə malik olan Milli Ödəmə Sistemləri yaradılmışdı. Bu arxitekturanın vacib hissəsi olan Əsas Müddət Rejimində Banklardaxili Milli Hesablanmalar Sistemləri 2001-ci ildə 16 fevralında, Kiçik Ödəmələr Üzrə Hesablanma Klirink Sistemləri (XÖHKS) isə 2002-cü ilin axırlarından yaradılmış və istismara təqdim olunmuşdur. Bu sistemlərin istifadəyə verilməsilə banklardaxili hesablanmaların əsas müddət recimində fəaliyyətinə, maddi mübadilənin sürətinin nəzərə çarpacaq miqdarda çoxalmasına, həmçinin xırda həcmdə və daimi kiçik ödəmələrin virtual istifadəçinəzdində istifadəsinə, kommunal xidmət müəssisələri və qurumlarının, iri miqdarda kiçik ödəməproseslərini yerinə yetirən hokumət orqanlarının Milli Ödəmə Sistemlərinin strukturunun inkişafına müvafiq şərait yaradılmışdı. Milli Ödəmə Sistemlərinin yaranması və istiqamətləndirilməsinin ardı kimi, düzgün rəqabət prinsiplərinin zəminində bütöv təsərrüfat obyektlərini, biznes xidməti müəssisələrini, kütləvi əhəlinin, həmçinin pensiya və təqaüd alanların bu cür infrastruktur imkanından daha sürətli istifadəsinə cəlb olunması, bölgələrdə hüququ və fiziki vətəndaşların maliyyə xidmətində istifadələrinin çoxaldılması, qeyri bank təşkilatının ödəmə sistemlərinə texniki istiqamətlənməsinin təminatı üçün təkliflər verilməli, vahid virtual ödəmə məkanları yaranmalı idi. Belə məqsədə yetişmək naminə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü ildəki Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasında Milli Ödəniş Sisteminin İnkişafı üzrə 2005-2007-ci illər üçün Dövlət Proqramı” tərtib

edilmişdi. Dövlətin Proqramının ən başlıca tədbiri kommunal xidmət müəssisəsinin giriş informasiya sisteminin integrasiya olunaraq Milli Ödəmə Sistemləri strukturuna texniki inkişafının yerinə yetirilməsi, kommunal xidmətlər üzrə ödənişin yığılma kəmiyyətinin, etibarlılığın artırmaq və bu mövqedə yerləşən maliyyə mübadiləsinin bank sistemlərinə yerləşdirmək olmuşdu. Proseslərin yerinə yetirilməsi məqsədi ilə Mərkəzi Bank bilavasitə müxtəlif vaxtlarda təcrübələr aparıldı, kommunal xidmət haqqlarının yığılması sahəsində xarici təcrübələr öyrənildi, həmçinin fəaliyyət göstərən informasiya sisteminin funksiooloji imkanlarını araşdırılmışdır. Bu qədər təcrübələrə əsaslanaraq Milli Ödəniş Sistemlərinin daha bir komponenti- Kütləvi Ödəmələr Üzrə Mərkəzləndirilmiş İnformasiya Sistemlərinin (KÖMİS) layihəsi hazırlandı və təsdiq edildi. Sistemlərin layihəsinin vacib mövzusu respublikamızda fəaliyyətdə olan kommunal və başqa geniş xidməti təşkilatı üzərə mərkəzləşmiş virtual abonentlər bazalarını yaratmaq, abonentlərə sistemlərə bağlanmış maliyyə orqanlarının hər bir ödəmə məntəqələrində borcun öyrənilməsi həmçinin ən yeni ödəmə prosesləri vasitəsi ilə ödəmələri yerinə yetirməkdən ibarətdir. Göstəriləndiyi kimi, Dövlət Proqramı layihəsində baş verən proseslər nəticəsində proqramlaşdırılmış fəaliyyətə uyğun olaraq, dünya ölkələrinin bir çoxunda istifadə olunmuş CheckFree i-Series informasiya sistemlərinin bazalarında yerli tələblərlə tam proqramlaşdırılmış yeni sistem yaranmış və 2008-ci il 11 iyul tarixində istifadə üçün hazırlanmışdır. Son model texniki və proqram təminatlarına uyğunlaşdırılan sistemlərin istifadəsi prosesində abonentlər sistemlərə qoşulmuş maliyyə müəssisələrinin hər hansı ödəmə xidmətləri gedişatında kommunal xidmət borcuna görə bütöv informasiyalar əldə etmək və hər hansı ödəmə növləri (nağd pul, plastik kartlar, bank ödəmələri, Internet Banking) vasitəsilə ödəmələr aparılma imkanlarını yaratmışdır. Sistemlərə qoşulan daimi xidmətlər müəssisəsi tərəfindən qəbul olunan ödəmələrə görə bütöv məlumat otuz saniyə müddətində göstərilən təşkilatların özlərinə çatır. Həmin vaxtda iştirak edən təşkilatların giriş informasiya sistemləri ilə yaranmış iri həcmli məlumatları dövrüyyə proqram vasitəsi ilə həmin təşkilatın virtual abonentlər bazalarında gedən prosesləri əsas müddət rejimində mərkəzi informasiyalar

bazalarına çatdırılır. Respublikamızda kommunal xidmət sektorlarında çalışan “Bakıelektrikşəbəkə” ASC, ARDNŞ-nin “Azəriqaz”, “Azərsu” ASC, “Azərenerji” kimi böyük qurumlar sistemlərə daxil olunmuş, ümumi olaraq dörd mln-a qədər abonentlər haqında məlumatlar bütün sistemlərə daxil olunmuşdur.

Bu “Bakıelektrikşəbəkə” ASC, ARDNŞ-nin “Azəriqaz” İB və “Azərenerji” ASC qurumlarına görə bütöv əraziləri əhatə etmişdir, “Azərsu” müəssisəsi ilə isə göstərilən sahədə danışıqlar aparılır. Sistemlərə daxil olan otuz beş bank və Azərpoçt müəssisəsinin 700-ə qədər ödəmə məntəqələrində qurumların istifadəçilərə borcları haqqında informasiyalar verilir. İndiki dövrdə sistemlərdə gün ərzində daxil olan sənədlərin miqdarı 35 – 50 min sayında dəyişir. Eyni zamanda ölkəmizdə yerləşən “MilliCard” MMC, “Azəri Kard” MMC müəssisələri kart sahiblərinə görə inkişaf edilmiş və bu qurumlara gələn həmin bankların istifadəçiləri bankomatlardan və KÖMİKS-in şəbəkə portalından öz borcları və xərcləri haqqında informasiyalar götürə bilirlər, ödəmə kartları ilə bütün ödəmələrini yerinə yetirirlər. Belə sayğacların genişmiqyaslı tətbiqi nəticəsində ödənişlər sürətli həyata keçirilir. “Azərenerji”, eyni zamanda başqa xidməti müəssisələrdə belə istiqamətlərdə təcrübə işlərini yekunlaşdırdıqdan sonra real fəaliyyətə başlayacaqdır.

1.3.İqtisadi inkişafda elektron ödəniş sistemlərinin iqtisadi inkişafda rolu

Ölkə iqtisadiyyatında inflyasiyanın məqbul səviyyədə saxlanılması, makroiqtisadi sabitliyin, bank-maliyyə sektorunda sabit inkişafın və dayanıqlılığın təmin olunması məqsədilə pul-kredit siyasətinin alətlərinin daha effektiv həyata keçirilməsi baxımından ödəniş sistemlərinin sabit və təhlükəsiz fəaliyyət göstərməsi, ödəniş sistemləri sahəsində mühüm islahatların həyata keçirilməsi

zəruridir. Ölkəmizin iqtisadiyatında inflyasiyanın normal səviyyəsində saxlanılmağına görə

mübadilədə qalan birbaşa pul vəsaitlərinin tənzimlənməsi zəruridir. Ödəniş sistemlərinin inkişafı, yeni ödəniş xidmətlərinin tətbiqi, kütləvi xidmət təşkilatlarının və E-hökumət layihəsi çərçivəsində hökumət qurumlarının ödəniş sistemlərinə integrasiyası, əhəlinin və ölkədə fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektlərinin ödəniş sistemlərinin xidmətlərindən aktiv istifadə etməsi mübadilədə yerləşən birbaşa pul vəsaitlərinin həcmi azaltmaqla onun tənzimlənməsini daha səmərəli edir. Ödəmə sistemi hökumətin maddi siyasətilə bilavasitə bağlıdır. Dövlətin büdcə kassa fəaliyyətini yerinə yetirən, maliyyə əməliyyatlarının uçotunu aparan və büdcənin ümumi xərci üzrə müəyyən qurumlar təşkilatlar qarşısındakı məsuliyyəti üzərinə götürən Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi AZIPS və XÖHKİS-in üzvüdür. Büdcə gəlirlərinin qəbul olunması və həmçinin istifadəsi nəticəsində daha qənaətli təhlükəsizliyin təşkil olunması və dövlət vasitələrinin idarəsinin yeniləşdirilməsi ilə əlaqədar hökumət orqanlarının ödəmə sistemi strukturuna texniki integrasiyası istiqamətində maliyyə proseslərinin kompüterləşməsi, büdcənin gəlirinin mərkəzi qaydada birdəfəlik bir hesaba köçürülməsi, kassa sisteminin infarmasiya idarəetməsi sistemlərində birbaşa qeydiyyatı götürməsi ilə Milli Ödəmə Sistemlərinin mühüm hissələrində yeni funksionoloji növlər yaranmış, normativ metodik bazalar yenilənmiş, maliyyə banklarında infarmasiya sistemləri yeni tələblərə uyğunlaşdırılmışdır. Artıq bir sıra Yerli Xəzinədarlıq Orqanları üzrə büdcə ödənişlərinin yeni üsulla qəbul edilməsinə başlanılmışdır. Ödəniş sistemlərinin sabit və etibarlı fəaliyyəti dövlətin maliyyə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi, büdcə gəlirlərinin effektiv toplanması, xərclərin isə səmərəli bölgüsü baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qiymətli kağızlar üzrə hesablaşmalar sisteminin ödəniş sistemləri infrastrukturuna integrasiyası bazar iştirakçıları arasında qarşılıqlı öhdəliklər üzrə hesablaşmaların vaxtında və təhlükəsiz həyata keçirməklə risklərin aradan qaldırılmasına imkan verir. Hazırda Bakı Fond Birjasında qiymətli kağızların alqı-satqısı əməliyyatları üzrə hesablaşmaların başa çatdırılması kağız sənədlər

əsasında aparılır və hesablaşmaların avtomatlaşdırılma dərəcəsi aşağıdır. Həmçinin, qiymətli kağızların təminat kimi girova götürülməsi proseduru mürəkkəbdir və xeyli vaxt tələb edir. Bu, ödəniş sistemlərində aparılan hesablaşmalarda ani likvidlik çatışmazlığı yarandıqda qiymətli kağızların girov qoyulması müqabilində əlavə maliyyə vəsaitinin əldə edilməsini çətinləşdirir. Qiymətli kağızlar üzrə hesablaşmalar sisteminin ödəniş sistemləri infrastrukturuna inteqrasiyası, girovla bağlı prosedurların sadələşdirilməsi, qiymətli kağızların alqı-satqısı üzrə əməliyyatların avtomatlaşdırılmış DVP prinsipi əsasında həyata keçirilməsi tərəflər arasında aparılan hesablaşmaların səmərəliliyini və təhlükəsizliyini yüksəltməklə likvidliyin daha çevik və səmərəli idarə edilməsinə, nəticə etibarilə ölkədə maliyyə bazarının inkişafına səbəb olacaqdır. “2011 – 2020 ci illər Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı” Dövlət Proqramının icrası çərçivəsində qiymətli kağızların girovla yüklənməsi prosedurunun təkmilləşdirilməsi, birjadankənar müştəkkil qiymətli kağızlar bazarının əməliyyat-hesablaşma sistemlərinin klirinq sisteminə inteqrasiyası, bank və sığorta şirkətlərinin qiymətli kağızlar bazarında aktiv iştirakını təşviq edən prudensial tələblərin müəyyənləşdirilməsi və qiymətli kağızlar bazarının inkişafı istiqamətində bir sıra digər tədbirlərin realizasiyası nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət Proqramının icrası üçün zəruri texniki, təşkilati, məlumat dəstəyinin təmin edilməsi məqsədilə “Kapital bazarlarının müasirləşdirilməsi” layihəsinin maliyyələşdirilməsinə dair Dünya Bankı ilə kredit sazişi imzalanmışdır. Qiymətli kağızlar üzrə hesablaşmalar sisteminin ödəniş sistemləri infrastrukturuna inteqrasiyası bazar iştirakçıları arasında qarşılıqlı öhdəliklər üzrə hesablaşmaların vaxtında və təhlükəsiz həyata keçirməklə risklərin aradan qaldırılmasına imkan verir. Hazırda Bakı Fond Birjasında qiymətli kağızların alqı-satqısı əməliyyatları üzrə hesablaşmaların başa çatdırılması kağız sənədlər əsasında aparılır və hesablaşmaların avtomatlaşdırılma dərəcəsi aşağıdır. Həmçinin, qiymətli kağızların təminat kimi girova götürülməsi proseduru mürəkkəbdir və xeyli vaxt tələb edir. Bu, ödəniş sistemlərində aparılan hesablaşmalarda ani likvidlik çatışmazlığı yarandıqda qiymətli kağızların girov qoyulması müqabilində əlavə maliyyə vəsaitinin

əldə edilməsini çətinləşdirir. Qiymətli kağızlar üzrə hesablaşmalar sisteminin ödəniş sistemləri infrastrukturuna integrasiyası, girovla bağlı prosedurların sadələşdirilməsi, qiymətli kağızların alqı-satqısı üzrə əməliyyatların avtomatlaşdırılmış DVP1 prinsipi əsasında həyata keçirilməsi tərəflər arasında aparılan hesablaşmaların səmərəliliyini və təhlükəsizliyini yüksəltməklə likvidliyin daha çevik və səmərəli idarə edilməsinə, nəticə etibarilə ölkədə maliyyə bazarının inkişafına səbəb olacaqdır. 2011-2020-ci ildə Azərbaycan Respublikası qiymətli kağızlar bazarnın inkişafı Dövlət Proqramının icrası çərçivəsində qiymətli kağızların girovla yüklənməsi prosedurunun təkmilləşdirilməsi, birjadan kənar bütöv nağd pul bazarlarının əməliyyat və hesablanma sisteminin klerinq sistemlərinə integrasiyası, bank və sığorta firmalarının nağd pul bazarlarında sürətli fəaliyyətini göstərən müxtəlif tələblərin müəyyənəşdirilməsi və qiymətli kağızlar bazarnın inkişafı istiqamətində bir sıra digər tədbirlərin realizasiyası nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət Proqramının icrası üçün zəruri texniki, təşkilati, məlumat dəstəyinin təmin edilməsi məqsədilə “Kapital bazarlarının müasirləşdirilməsi” layihəsinin maliyyələşdirilməsinə dair Dünya Bankı ilə kredit sazişi imzalanmışdır.

Azərbaycan elektron hökumət layihəsinə son illərdə başlayan ölkələrdən biridir. Bu layihədə məhz dünya təcrübələrinin ətraflı öyrənilməyi mühüm yer tutur. Müasir dövrdə e-hökumətin yaranmasının üç modeli göstərilir:- Kontinental Avropa Modeli, İngilis-Amerikan modeli, Asiya modeli

1. Kontinental Avropa modeli - Kontinental Avropa modelinin e-hökumət modeli bu cür hissələrə bölünür: Qaydaların yerinə yetirilməsini artıran və etibarlılığını göstərən növ; hokumətdə öz rəqabətçisini görmək istəyən şəxslər; Bütöv Avropa infarmasiya sistemlərini idarə edən qanunlar; Hollandiya dünya ölkələri arasında elektron hokumətin inkişafına görə ilk sırada gedir. Onların bu sistemdə üstünlükləri virtual “bir pəncərə” sisteminin qurulmasıdır. Hollandiyada vətəndaşlar və şirkətlər üçün elektron – ID tam etibarlılıqla təklif olunub. Beynəlxalq düşüncəyə əsasən şəbəkələrə belə zolaqlarla daxil olma e-hökumətin daha da inkişafını göstərir. Danimarka isə e-hökuməti birgə şəbəkələrdə hokumət, şirkətlər və

birlikləri bir yerdə inkişaf etdirən ölkədir. Ümumi hesablamalara əsasən ölkə sakinləri hər mövsüm 150 milyon və şirkətlər isə 50 milyon euro qazanc əldə edir. Demək olar ki ölkənin hər bir vətəndaşının e-hökumət saytlarında bütöv dövlət müəssisələrindən və qurumlardan gələn məktubları yığan mailləri vardır. Xidmətlər daxilində tələbələr üçün kredit, təqaüdlərin idarə olunması, gəlirlər və ailə vəziyyətlərinin qey olunması mövcuddur. Finlandiya isə elektron xidmət haqqında qanun qəbul edən ilk ölkədir. Bu qanunda elektron xidmətlə əlaqədar hüquq və azadlıqlar, insanlara göstərilən xidmət, onların bir-birilə əlaqələri və digər proseslər təqdim olunub. Ölkənin rəsmi internet saytı isə lazımi sayda peşəkarlaşmış xidmətlər təqdim edir: vətəndaşlara müxtəlif sahə üzrə agentlik, ümumi sənədlərin təqdim olunması, müxtəlif iş elanları, “Virtual Finlandiya” xidmətləri, Rabitə və İnformasiya Nazirliyində olan layihələr və s. Digər ölkələrdən İrlandiyanın e-hökuməti şirkətlərin inteqrasiyasına müxtəlif istiqamətlər göstərir və tenderlərdə həmçinin müxtəlif ərizələrlə qeydiyyatdan keçməyi təqdim edir.

2 .İngilis – Amerikan modeli. Müxtəlif vaxtlarda dünyanın aparıcı ölkələrindən olan Amerika Birləşmiş Ştatlarının e-hökuməti müxtəlif qaydalarla ümumi fəaliyyətini genişləndirir: informasiya xidmətlərinin təklifi; şəxslər, qurumlar, digər işçilər üçün informasiya xidmətlərinin sadələşdirilməsi, hökumət qurumlarının vətəndaşlarının müraciəti və işlərinin tez zamanda həll olması və s. Müxtəlif sahələrdə olduğu kimi e-hökumətin inkişafı müxtəlif planlaşdırılma ilə davam etdirilir. Göstərilən statistikaya nəzərən vacib məsələlərdən biri eyni prosesləri görən qurum və təşkilatlar ölkə vətəndaşının sakin yaşaması üçün dəyişdirilməlidir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında bu proseslərin əsas məqsədi asılılığı ləğv etmək və informasiya magistral – ı yaratmaqdı. E-hökumətin vacib amalı da “daha çox etibarlılıq, təmizlik və insanlar önündə fərqlənmək”dir. İstifadə olunan veb texnologiyaları bir il ərzində Vergilər Nazirliyini 32 milyon, Təhsil Nazirliyini isə 23 milyon dollar qənaət etdirir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında göstərilən maddələri öyrənərkən belə demək mümkünsə, dövlət ölkənin e-hökumətlə əlaqə saxlamasına imkan verir, elektron komersiyanın inteqrasiyasına şərait yaradır. Kanadanın

hökumət saytı “Kanadada dövlət orqanı” adı ilə tanınır. Vətəndaşların daha rahat fəaliyyət göstərməsi üçün xidmətlər və proqramlar istənilən zamanda girişi təmin edirlər. Hələ Kanadada 1994-cü ildə hökumət fəaliyyətinin istiqamətinə imkan verdi. Beş il ərzində Kanada vətəndaşları inkişaf konsepsiyalarını üç hissəyə bölüb, elektron hökumət qurublar. Böyük Britaniya e-hökuməti “E-vətəndaş, e-biznes, e-idarəetmə” devizi ilə meydana gəlib. Vacib struktur isə vətəndaşların və biznes tələblərinin ödənilməsi üçün yaranmışdı. Sistemin qurulması üçün əsas avadanlıq üçün İnternet göstərilir. Digər islahatlara görə müəyyən miqdarda müəssisələr bağlanmışdır. Vətəndaşların elektron xidmətindən istifadə üçün 10 funt, müəssisələr isə 150 funt güzəşt əldə edecekler. Bu ölkə öz xidmələrini birbaşa şəbəkə vasitəsilə quraraq daha böyük vəsaitə qənaət edir. Böyük Britaniyanın e-hökumət saytında qeyri adi petisiya vardır. Məhz elə bu proqram vasitəsi ilə istifadəçilər müxtəlif məqsədli səs toplaya və o qanunlarında parlamentə təqdim edə bilərlər.

3.Asiya

modeli. Singapur hökumətinin rəsmi veb-portalı

(www.gov.sg) həyat fəaliyyəti ilə bağlı bütün sahələri birləşdirir, burada dövlət idarəetməsi, maddi, elmi, sağlamlıq və həmçinin istirahət sektorunda daxildir. Proqramların yerinə yetirilməsinə hökumət maddi olaraq 500 milyon dollar xərcləyir. Son dövrlərdə elektronlaşdırma kağız dövriyyəsinin 100 faizlik normaya çatdırdı, sənədlər üzərində əsas qeydlər aparılır. Saytda əlaqəli bir neçə dörd bölməsinə əlaqələndirir: “Hökumət”, “Rezident əhalisi”, “Biznes” “Qeyri rezidentlər”. Olan şöbələr üzrə əsas vaxt müddətində iri həcmdə informasiya xidmət və sürətli əlaqə təşkil olundu. Xidmətin keyfiyyətindən istifadə edərək ilk növbədə qeydiyyatdan keçmək gərəkdir. Singapurda elektron hökumətin integrasiyasında 5 vacib strateji yaradılmışdır:

1. Rəqəmsal iqtisadiyyatın yenilənməsi;
2. İnkişaf olunmuş elektron xidmətlər;
3. Şəxslərin elektron hüquqlarının təşkili;
4. İKT-nin təzə sahələrinin inkişafı;
5. İKT vasitəsi ilə yeniliklərin öyrənilməsi.

C.Koreyanın “E-hökumət” saytı 2012-ci ildə E-Hökumət istiqaməti üzrə birinci ölkə olmuşdur. Onun inkişafı i-Phone və Android-Robot sistemi üçün xeyli miqdarda telefon programlarının və öz ölkələrini 3G sürətli internetini yaydığına görə inkişaf etmişdir. İlk dəfə olaraq ən çox portal yəni 87 faiz burda toplanmışdır. Cənubi Koreyada hər bir şəxs bu elektron portalı öz məqsədinə uyğun yarada və telefonlar vasitəsilə girişi təmin edə bilər. Ən əsası ondadır ki, bütövlükdə yaradılmış elektron on-line sistemləri başa düşmək və birbaşa əmək birja prosesləri də sözügedən portal əlavə edilib. Respublikamız öz elektron hökumət modelini Elektron hökumət modelinin istiqamətlərinin formasının tətbiqi ilə daha güclü inkişaf etdirə bilər. Göstəricilər Respublikamızın elektron hökumətinə düzgün inkişaf etsə insanların və şəxslərin yaşayış şəraitinin daha da yüksəldilməsi, elektron hökumətin əhəmiyyətinin inkişaf etdirilməsi, Azərbaycan İKT sahəsinin integrasiyası, İnformasiya texnologiyasına xas olan iqtisadiyata keçmək, bölgələrdə informasiya mübadiləsinin nisbətinin aradan qaldırılması, informasiya mühafizəsini yerinə yetirir. Ümumiyyətlə 2012 ci ildə ümumdünya ölkələri üçün uğurlu və elektron hökumətin inkişafında əsas addımlar atılıb. 2012-ci ilin vacib prioriteti “elektron hökumət” portalının integrasiyası oldu. Ölkələr artıq birbaşa köçürmələrin vacibliyini anladılar. 2012 ci illərdə hokumətlərin 40 faizində vergi və başqa ödəmələrin elektron ödəmə vasitəsilə ödənilməsinə şərait yaradılmışdı. Hal-hazırda dünyada otuz dörd ölkədə insanlar elektron hokumət vasitəsilə sürücülük, şəxsiyyət vəərəqəsi və yaşayış haqqında şəhadətnamə əldə edə bilərlər.Statistikalar göstərirki, hal hazırda bir neçə ölkə elektron hokumət xidmətindən bilavasitə istifadə eləməirlər.Qasidlərdən, free Wi-Fi və telefon interneti vasitəsi ilə elektron hokumətdən istifadə edən hokumətlər EGHİ ekvivalenti üzrə birinci sırada yerləşir. Dünyanın 33 ölkəsində insanlar komunal xərclərini öz telefnpn hesabından istifadə edərək ödəyirlər.Dünyada iyirmi yeddi hokumətdə məmur şəxslərdən mesaj bildirişlər alınır.Statistiklərin fikrinə əsasən telefon xidməti bölməsi yaxın müddətlərdə sürətli irəliləyəcək. Telefon əlaqəsi həm də qoca, müharibə əlili olan və rayonlarda məskunlaşan insanların şəraitlərini daha yüksəldir. Düşünsək ki, cib telefonu əsasən şəxsin əmlakıdır onda hokumət birbaşa

həmin insana müxtəlif məsələlərlə bağlı yardım göstərə bilər. Son dövrlərdə internet sosial şəbəkə vasitələrinin inteqrasiyası dünyanın 78 ölkəsini facebook və twitter sosial şəbəkələrində şəxsi səhifə açmağa vacib olub. Aydın ki, 66 faiz bütöv rəsmi mesajlarının telefon vasitəsi ilə aparılmasındanda Amerika Birləşmiş Ştatları əsas yer tutur. Cənubi Amerikada daha çox istifadə olunan sahə birbaşa danışiq vasitələridir.

Qiymətli kağızlar üzrə hesablaşmalar sisteminin ödəniş sistemləri infrastrukturuna inteqrasiyası bazar iştirakçıları arasında qarşılıqlı öhdəliklər üzrə hesablaşmaların vaxtında və təhlükəsiz həyata keçirməklə risklərin aradan qaldırılmasına imkan verir.

Hazırda Bakı Fond Birjasında qiymətli kağızların alqı-satqısı əməliyyatları üzrə hesablaşmaların başa çatdırılması kağız sənədlər əsasında aparılır və hesablaşmaların avtomatlaşdırılma dərəcəsi aşağıdır. Həmçinin, qiymətli kağızların təminat kimi girova götürülməsi proseduru mürəkkəbdir və xeyli vaxt tələb edir. Bu, ödəniş sistemlərində aparılan hesablaşmalarda ani likvidlik çatışmazlığı yarandıqda qiymətli kağızların girov qoyulması müqabilində əlavə maliyyə vəsaitinin əldə edilməsini çətinləşdirir.

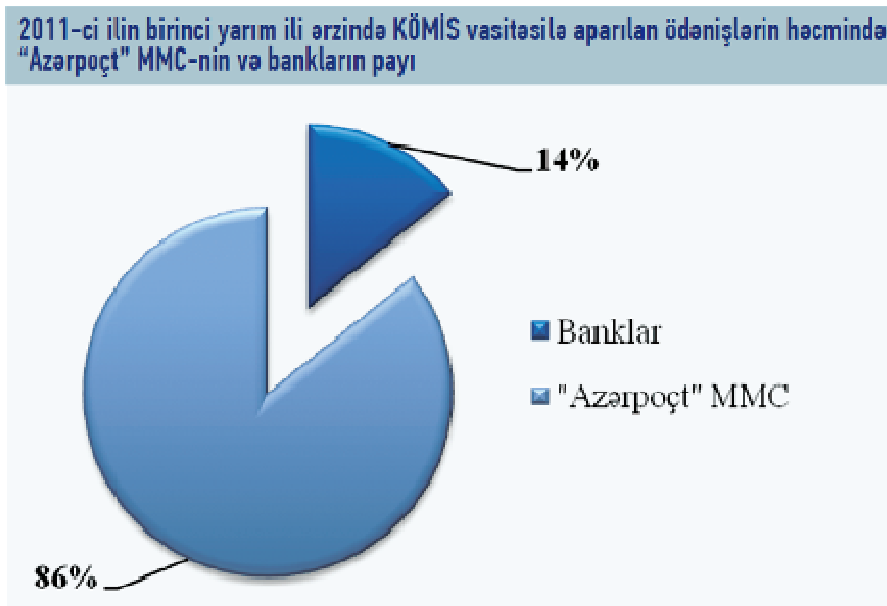
Qiymətli kağızlar üzrə hesablaşmalar sisteminin ödəniş sistemləri infrastrukturuna inteqrasiyası, girovla bağlı prosedurların sadələşdirilməsi, qiymətli kağızların alqı-satqısı üzrə əməliyyatların avtomatlaşdırılmış DVP1[6]prinsipi əsasında həyata keçirilməsi tərəflər arasında aparılan hesablaşmaların səmərəliliyini və təhlükəsizliyini yüksəltməklə likvidliyin daha çevik və səmərəli idarə edilməsinə, nəticə etibarilə ölkədə maliyyə bazarının inkişafına səbəb olacaqdır.

“2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağız bazarının inkişafı” Dövlət Proqramının icrası çərçivəsində qiymətli kağızların girovla yüklənməsi prosedurunun təkmilləşdirilməsi, birjadankənar mütəşəkkil qiymətli kağızlar bazarının əməliyyat-hesablaşma sistemlərinin klirinq sisteminə inteqrasiyası, bank və sığorta şirkətlərinin qiymətli kağızlar bazarında aktiv iştirakını təşviq edən prudensial tələblərin müəyyənləşdirilməsi və qiymətli kağızlar bazarının inkişafı istiqamətində bir sıra digər tədbirlərin realizasiyası nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət

Proqramının icrası üçün zəruri texniki, təşkilati, məlumat dəstəyinin təmin edilməsi məqsədilə “Kapital bazarlarının müasirləşdirilməsi” layihəsinin maliyyələşdirilməsinə dair Dünya Bankı ilə kredit sazişi imzalanmışdır.

Milli Ödəniş Sisteminin inkişafı istiqamətində həyata keçirilən islahatlar nəticəsində 2008-ci ildə Kütləvi Ödənişlər üzrə Mərkəzləşdirilmiş İnformasiya Sistemi (KÖMİS) yaradılmışdır. Kütləvi ödənişlərin daha əlverişli ödəniş infrastrukturu vasitəsilə aparılmasını təmin edən bu sistemin funksionallığı gələcəkdə digər kütləvi xidmətlər üzrə ödənişlərin (internet provayder, kabel televiziya, mobil operator və s.), həmçinin, hökumət qurumlarının xidmətləri üzrə ödənişlərin də aparılmasına imkan verir. Sistemin istismara verilməsi kommunal xidmət haqlarının yığım səviyyəsini və şəffaflığını artıraraq, bu sahədə maliyyə dövriyyəsinin bank sistemində cəlb olunmasını təmin edir. Ölkədə fəaliyyət göstərən “AzeriCard” MMC, “MilliKart” MMC, “TexKart” ASC və Kapitalkart kart prosessinq mərkəzlərinin infrastrukturu sistemə inteqrasiya olunmuşdur.

Hazırda KÖMİS-in iştirakçısı olan “Azərpoçt” MMC-nin və 41 bankın ümumilikdə ölkə üzrə ödəniş məntəqələrinin sayı 1 200-ü keçmişdir. Sistemin istifadəçiləri nağd yolla, ödəniş kartları (bankomat və www.apus.az internet servis xidməti), bank hesabları, birbaşa debidləşmə kimi ödəniş mexanizmlərindən istifadə etməklə ödənişlərini aparmaq imkanına malikdirlər. 2011-ci ilin ilk altı ayı ərzində KÖMİS vasitəsilə 160 mln. manatdan çox vəsait toplanmış, 8,9 milyona yaxın ödəniş tranzaksiyası emal olunmuşdur.

Şəkil 1: KÖMİS vasitəsilə aparılan ödənişlərin həcmində "Azərpoçt" MMC-nin və bankların payı

2011-ci ilin birinci yarım illiyi ərzində KÖMİS-də banklar vasitəsilə 11% (1 mln. ədəd), "Azərpoçt" MMC ilə 89%-i (7,9 mln. ədəd) tranzaksiya emal olunmuşdur. Həyata keçirilən əməliyyatların həcminə görə bölgüsü isə müvafiq olaraq 14% (22,9 mln. manat) və 86% (138 mln. manat) təşkil etmişdir. (şəkil 1)

KÖMİS-in geniş funksional imkanlara malik olması, sistemdə müasir ödəniş mexanizmlərinin tətbiqi E-hökumət layihəsi çərçivəsində hökumət qurumlarının daxili informasiya sistemlərinin bu sistemə integrasiyasına əlverişli şərait yaradır. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində BDYP (Baş Dövlət Yol Polisi) İdarəsinin daxili informasiya sisteminin KÖMİS-ə integrasiya olunması nəticəsində əhalinin yol hərəkətində baş verən qanun pozuntularına görə cərimələri yeni ödəmə sistemlərindən istifadə etməklə rahat ödəməsi imkanı yaradılmışdır.

Ödəmə sisteminin müəyyən arealının genişlənməsi, əhalinin maliyyə xidmətinə giriş yollarının çoxalması baxımından yeni maliyyə təşkilatlarının ödəniş sistemlərinə integrasiyası, gələcəkdə yeni ödəniş xidmətləri təklif edəcək maliyyə institutlarının, ödəniş agentlərinin yaranması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mərkəzi Bank və Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi tərəfindən birlikdə həyata keçirilmiş "Azərpoçt" layihəsi çərçivəsində qanunvericiliyə edilmiş

müvafiq dəyişikliklər nəticəsində “Azərpoçt” MMC maliyyə xidmətinin yerinə yetirilməsi üçün uyğun olan sənədlər verilmişdi. Artıq ödəniş sistemlərinə integrasiya olunan “Azərpoçt” MMC əhaliyə ənənəvi poçt xidməti ilə yanaşı, poçt hesablarının açılması, pul köçürmələrinin həyata keçirilməsi, ödəmə yollarının, həmçinin dabet və ödəmə kartın, poçt sənədlərinin ödənilməsi və digər maliyyə xidmətləri göstərə bilər. Ölkə üzrə geniş filial şəbəkəsinə malik olan “Azərpoçt” MMC gələcəkdə yeni ödəniş xidmətləri təklif etməklə əhalinin maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının artırılmasında, nağdsız hesablaşmaların həcmnin yüksəlməsində mühüm rol oynayacaqdır.

Fəsil II. Nağdsız ödəniş sistemləri.

2.1. Ödəniş sistemlərində İT-nin yeri və rolu

"Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya"da qeyd olunan əsaslardan birincisi ölkədə birbaşa ödəmə sistemlərinin integrasiyasıdır. Aydındır ki, birbaşa ödəmələr məhz İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) yeni integrasiyaya gəlməsindən sonra mövcud olmuşdur. İKT-nin müasir inkişaf səviyyəsinə çatana qədər dünyanın hətta inkişaf etmiş ölkələrində ən iri maliyyə əməliyyatları belə fiziki formada mövcud olan sənədlərin daşınması şəklində baş tuturdu. Lakin indi dünyanın qabaqcıl ölkələrində nəinki iri əməliyyatlar, hətta sadə insanlar tərəfindən həyata keçirilən kiçik ödənişlər belə nağdsız formada reallaşdırılır. Qabaqcıl ölkələrin təcrübəsini öyrənən Azərbaycan da müasir ödəniş sisteminin üstünlüklərini, əhəmiyyətli tərəflərini nəzərə alaraq nağdsız ödəniş sisteminin inkişafında maraqlı olduğunu bəyan edib. Bəs, bu sistemin hansı üstünlükləri var və Azərbaycan nəyə görə müasir ödəniş sisteminin inkişafında maraqlı olmalıdır?

Nağdsız ödənişlər sisteminin tətbiqi və bu cür ödənişlərin kütləviləşməsi bir neçə cəhətdən ölkə üçün əhəmiyyətlidir. İlk növbədə unutmayaq ki, elektron ödəniş sistemi ümumi işin yüngülləşdirilməsinə, ödənişlərlə bağlı dövlətin çəkdiyi xərcin minimuma enməsinə xidmət edir. Belə ki, nağdsız ödənişlər maliyyə vasitələri işlətmədən maddi vasitələrin 1 bank balansından başqa bankın balansına göndərilməsi vasitəsi ilə reallaşdıran hesablamalardır. Qeyri-elektron sistemdə isə bütün ödənişlər qiymətli kağızlar, əsginazlar və xüsusi sənədlər vasitəsilə həyata keçirilirdi. Belə bir sistem ödəniş həyata keçirənlərin hər dəfə ciddi xərcə düşməsinə səbəb olurdu. Çəkilən xərclər həm iri hesablaşmaların həyata keçirilməsi zamanı yaranırdı, həm də ümumən ölkə üzrə nağd ödənişlər zamanı baş verirdi. Nağdsız ödənişlər dövlətin daha tez-tez pul çapına məcbur edir. Çünki iri əməliyyatlar və yığımlar əsginazlarla həyata keçirildiyindən çap edilərək dövriyyə buraxılan əsginazlar faktiki olaraq dövriyyədən çıxarılırdı. Buna görə də dövlət hər dəfə əlavə vəsait ayıraraq pul çap etməyə məcbur qalırdı. Bu gələrək Mərkəzi Bank gələcəkdə 200 və 500 nominallı əsginazları buraxmaq haqqında düşünür. Amma nağdsız ödəmələr vasitələrinin istifadəsinin tezləşdirilməsində , kağız pulların istehsalı, mübadiləsi, saxladılması və digər əməliyyatların sərfiyyatlarının azaldılmasında, sonda isə iqtisadiyyat sahəsinin integrasiyasında mühüm yer tutur. Azərbaycan dövləti iri hesablaşmalarla bağlı elektron ödəniş sisteminin tam formalaşdırılmasına nail ola bilib. Hazırda həlli vacid olan məsələ əhali tərəfindən həyata keçirilən ödənişlərin nağdsızlaşdırılmasıdır. İri ödənişlərin elektron sistemə keçilməsi məqsədilə 2001-ci ilin əvvəllindən real addımlar atılıb. Məhz həmin ildə milli ödəniş sisteminin bünövrəsini təmin edən Əsas Müddət Rejimində Banklardaxili Hesabmlar Sistemləri yaradıldı və istismara verildi. AZİPS sistemlərinin istifadə olunması sonunda banklar daxilində hesablamaların əsas müddət rejimində yerinə yetirilməsi, maliyyə mübadiləsinin tezliyini gözəcarpacaq şkaladayüksəldilməsinə, bank istiqamətindən likvitliyin daha da dinamik idarəsinə şərait yaratdı. 2002-ci ilin axırlarından başlayaraq respublikamızın ödəmə sistemlərinin 2-ci növü olan olan Kiçik Ödəmələr üzrə Hesablamaların Klirinq yaradıldı və istismara təqdim olundu.

Bununla, xırda həcmdə, amma həmişə yenilənən kiçik ödəmələr (məvacib, sosial müdafiə ödəmələri, mobil, elektrik enerjisi və s.) elektronlaşma sahəsində yerinə yetirən, həmçinin kiçik ödəmələrin vacib istifadəçiləri olan komunal xidmətləri müəssisəsinin, çox miqdarda ödəmə sistemləri yönləndirən dövlət orqanının milli ödəmə sistemlərinin quruluşunun inkişafına görə yaxşı şərait yaratdı.

XÖHKS sisteminə bir çox bank, Mərkəzi-Bank, qeyri sektor Aqrorkredit cəmiyyəti, Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, Azərbaycan İpoteka Fondu, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Naxçıvan Ərazi İdarəsi üzvdürlər. İşlər sadalananlarla yekunlaşmadı və 2004-cü ildə prezidentimizin əmrilə "Azərbaycan Respublikasında Milli Ödəmə Sistemlərinin inkişafı üzrə 2005-2007-ci illər üçün Dövlət Proqramı" təsdiqləndi. Adıçəkilən proqram ödəmə vasitələri istiqamətində keçirilən istismarların istiqamətinin böyüdülməsi və bölgələrdə əhatələnməsi, yaradılan milli ödəmə sistemlərinin funksiyalarından daha operativ öyrənilməsi, bütöv respublika nəzdində tək elektron ödəmə funksiyasının yaranması, ölkə vətəndaşlarının bankinq xidmətlərinə giriş şəraitlərinin artırılmasını hədəfləyirdi.

Hökumət Proqramının vacib sahələrindən biri komunal xidmətlər müəssisəsinin müxtəlif informasiya sistemlərinin integrasiyası Milli Ödəmə Sistemlərinin quruluşunun texnologiyasının inkişafının reallaşdırılmasında, komunal xidməti üçün ödəmələrin yığılmasının həmçinin etibarlılığın birbaşa çoxaldılması və bu bölmədə maliyyə mübadiləsinin banklar hesablaşmalarına daxil olunmasıdır. Prosesin icra olunması səbəbi ilə Mərkəzi Bank vasitəsi ilə komunal xidmətlər haqqlarının toplanması yönündə xarici dövlətlərin ideyası tətbiq olundu, bölmədə yaranmış informatika sistemlərinin funksionoloji övləri öyrənilədi. Bütöv təcrübələr əsasında Milli Ödəmə Sisteminin təzə funksiyaları – Böyük Ödəmələr Üzrə Mərkəziləşdirilmiş İnformasiya Sistemlərinin (KÖMİS) layihəsi yaradıldı və öyrənilədi.

Sistemlərin layihəsinin vacib istiqaməti ölkəmizdə çalışan komunal və başqa böyük xidməti təşkilat üzrə mərkəziləşdirilmiş elektron abonentlər bazalarını integrasiyası, bu abonent sistemlərinə daxil olunmuş maddi müəssisələr hər hansı

ödəmə məntəqələrində xərcləri bilmək və təzə ödəməformaları vasitəsi ilə ödəmələrin aparılması şəraitini yaradır.

Dövlət Proqramında qeyd edilirdi ki, elektron ödəniş sistemi həqiqi mənada inkişaf etdirilməsi üçün müasir elektron ödəmə sisteminin kütləviləşməsi vacibdir. Bu məqsədlə ölkədə kart ödənişlərinin inkişaf etdirilməsi və milli ödəniş sisteminin tam formalaşdırılması üçün yeni infrastruktur - MilliKart Prosessinq Mərkəzi yaradıldı. MilliKart Prosessinq Mərkəzi 18 bankın idarəçiliyinə və istifadəsinə verildi. Hazırda 11 bank MilliKart Prosessinq Mərkəzinin xidmətlərindən yararlanır. Dövriyyədə olan kartlara xidmət göstərən bu cür mərkəzlərin sayı sonralar artdı və indi ölkəmizdə 5 prosessinq mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Kartla ödənişlər hazırda dünyada nağdsız ödənişlər sisteminin mühüm elementi kimi çıxış edir və elektron ödənişlər üzrə ən böyük paya malikdir. Lakin Azərbaycanda təəssüflər olsun ki, hələlik sistemin bu qolunun inkişafı istənilən səviyyəyə çatmayıb.

İri ödənişlərin nağdsız aparılması ilə bağlı bütün məsələlər öz həllini tapsa da, kiçik ödənişlərdə əsas vasitə olan plastik kartlardan istifadə sahəsində vəziyyət ürəkəçən deyil. Baxmayaraq ki, kartla ödənişlərin genişləndirilməsi məqsədilə indiyədək bir neçə qərar qəbul edilib. O cümlədən, yuxarıda adıçəkilən proqramdan başqa, 2005-ci ildə dövlət başçısının "Azərbaycan Respublikasında ödəniş sistemlərinin təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" sərəncamı olub. Bu sərəncama uyğun olaraq, Nazirlər Kabineti 2006-cı ildə "POST-terminalın qurulması məqsədə uyğun düşünülmən parakəndə satış, iyaşə və başqa xidmətiqurumların qeyd olunması istiqamətləri" və "Ərazilər üzrə POST-terminallarqurğularının mərhələlərdəistifadəsi siyahısı"nı, həmçinin "Azərbaycan Respublikasının ərazisində POST-terminalın istehsal və istifadəsi qaydası"nı hazırlayıb. Bundan başqa Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən 2009-cu ildə qeydiyyatda alınmış "Prosessinq təşkilatlarına icazələrin verilməsi və prosessinq fəaliyyətinə nəzarət Qaydaları" hazırlanaraq qəbul edilib.

Elektron hokumətin struktur sahəsində əsas hissələri isə məhz bunlardır:

1. Hokumət orqanının vahid bir internet şəbəkələrində yerləşməsi
2. Elektron hokumətin rəsmi saytı
3. İnformasiya sistemləri və resurslarında daimi inkişaf və dinamiklik
4. Elektron hokumətdə məhz verilənlər bazasının tətbiqi
5. Bu sahənin mütədamadi inkişafı və integrasiyası

Aparılan islahatlarda, görülmə tədbirlərdə əsas hədəf istifadədə olan plastik kartların həm sayının, həm də dövriyyəsinin artırılmasıdır.

Qeyd edək ki, hər bir dövlət kimi Azərbaycan dövləti də nağdsız ödənişlərə yalnız ödənişlərin sadələşdirilməsi və asanlaşdırılması kimi baxmır. Elektron sistemin genişləndirilməsi ilə dövlət həm də hesablaşmalarda şəffaflığı təmin etmək və maliyyə əməliyyatlarının bank vasitəsilə həyata keçirməklə onun iqtisadi faydasından bəhrələnməkdir.

Azərbaycanda hazırda həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər arasında aparılan əməliyyatların dəqiq uçotu yoxdur. Bu vəziyyət vergidən yayınmaya geniş şərait yaradır, kölgə iqtisadiyyatının həcmi azaldılmasını çətinləşdirir. Dövlət hesab edir ki, elektron ödənişlərin, xüsusilə onun əsas elementi olan plastik kartlarla əməliyyatların artması vergitutma bazasını artırır.

Nağdsız ödənişlər sistemi pul dövriyyəsinin həcmi artırmaqla həm də bankların kapital ehtiyatlarının güclənməsinə böyük təsir edir. Çünki elektron ödəniş sistemlərinə məhz banklar xidmət göstərir və bütün vəsaitlər banklarda dövr edir. Bu vəziyyət bankların aktivlərinin artmasına, gəlirlilik səviyyəsinin yüksəlməsinə və ən önəmlisi ucuz kredit qaynaqları əldə etməsinə imkan verir.

Nağdsız ödənişlər vəsaitlərin təhlükəsizliyinin qorunması baxımından da əhəmiyyətliyə. Qeyri-nağd əməliyyatlar təhlükəsizliyi artırır, pulların oğurlanması, vətəndaşların əmanətlərinin əlindən alınması kimi halların qarşısını alır, inflyasiyanın həddini xeyli azaldır.

2.2. Elektron idarəetmə müasir dövrün əsas tələbidir

Azərbaycanda ödəniş bazarının inkişafı ilə bağlı qanunvericilik daim təkmilləşdirilir, yeni qanunlar, dövlət proqramları qəbul olunur. Ötən illər ərzində nağdsız hesablaşma sistemlərinin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan bir sıra sənədlər qəbul olunub, nağdsız elektron hesablaşma sistemlərinin yaradılıb istifadəyə verilməsi sahəsində müəyyən nailiyyətlər əldə edilib. Həyata keçirilən tədbirlər sayəsində bir sıra ödənişlərin plastik kartlarla həyata keçirilməsinə geniş imkanlar yaranıb. Araşdırmalar göstərir ki, son illər ölkəmizin iqtisadiyyatı xeyli inkişaf edib, yeni tələblər meydana çıxıb, ona görə də nağdsız ödənişlərin daha da genişləndirilməsi üçün qanunvericiliyə müvafiq əlavə və dəyişikliklərin edilməsi zərurəti meydana çıxır. Məsələn, ötən ilin sonlarında ölkə ərazisində POS-terminalların quraşdırılması, istifadəsi və tətbiqi ilə bağlı Nazirlər Kabinetinin qərarı qüvvəyə mindi. Yeni hökumət nağdsız ödənişlərin həcmi daha da artırılması üçün, ilk növbədə, ticarət və xidmət fəaliyyəti göstərən hər bir təsərrüfat subyektində POS-terminalların quraşdırılmasının təmin olunmasını vacib hesab edir və bu istiqamətdə daha çox işlər görülməlidir. Hazırda bu sahələri kompleks şəkildə əhatə edən yeni konsepsiya bir neçə əsas istiqamət üzərində qurulub. Bunlar elektron ödəniş sistemlərinin infrastruktur imkanlarının genişləndirilməsi, elektron ödəniş xidmətlərinin institusional bazasının gücləndirilməsi, ödəniş xidmətlərindən istifadə effektivliyinin artırılması, kütlənin və iqtisadiyyatının obyektlərinin elektron ödəmə xidmətindən daha çox istifadəçini daxil edilməsi və bu xidmətlərdən istifadə üzrə maarifləndirmə kimi istiqamətləri əhatə edir. Nağdsız hesablaşmaların stimullaşdırılması üçün qanunvericilikdə bir sıra əlavələrin edilməsini zəruri hesab edən də var. Əhalinin geniş kütlələrinin təsərrüfat subyektlərində quraşdırılmış POS-terminallardan istifadəyə cəlb olunması üçün digər inzibati tədbirlərlə yanaşı, onlar arasında maarifləndirmə, məlumatlandırma işləri və stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün ayrıca bir qanun layihəsinin hazırlanmasına ehtiyac duyan ekspertlər də var. Nağdsız ödənişlərin genişləndirilməsi, nağdsız dövriyyənin həcmi artırılması üçün biz, ilk növbədə, cəmiyyətin dəstəyini qazanmağa,

insanlarda bu prosesə maraq oyatmağa çalışmalıyıq. Əlbəttə, bunun üçün müəyyən zaman da keçməlidir: “Yəni istənilən yeniliyin insanlar tərəfindən dərhal qəbul olunması, tətbiqi müəyyən qədər vaxt tələb edir. Azərbaycanda bu cür mütərəqqi yeniliklərə mühafizəkar yanaşan insanların sayının az olmadığını da unutmamalıyıq. Lakin müqayisə üçün onu da bildirim ki, cəmi bir neçə il əvvəl bankomatlardan istifadə də insanlarımız üçün çətin və az qala əlçatmaz kimi görünürdü. Hazırda hətta ahıl insanların da əksəriyyəti öz təqaüdlərini plastik kartlarla nağdlaşdırı bilirlər”.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, bəzən «smart» tipli qaz sayğacları üçün nağdsız qaydada ödəniş edən vətəndaşlar ciddi problemlərlə qarşılaşırlar. Yəni vətəndaş ödəniş etdiyi halda, bu barədə informasiya hansısa texniki səbəblərdən kartın yaddaşına yazılmır. Bu və digər hallar isə vətəndaşları nağdsız ödənişlərdən çəkindirir. Bundan başqa, bankların plastik kartları pulla satması müəyyən insanlarda narazılıq doğurur. Lakin plastik kartları vətəndaşlara təmənnəsiz verən banklar da az deyil. Ekspertlər bu sahədə də vahid normaların müəyyən olunmasını vacib hesab edir. Bu sahədə problemlərdən biri də POS-terminalla alış-veriş edən vətəndaşın balansında qalan məbləği öyrənə bilməməsidir. Hətta pulun kartdan müəmmalı şəkildə yoxa çıxması hallarına da rast gəlinir. Əsasən texniki səbəblərlə bağlı belə problemlər nağdsız ödənişlərin təhlükəsizliyinə müəyyən şübhələr yaratdığından təbliğat işlərinə geniş yer verməklə yanaşı, bu cür texniki problemləri aradan qaldırmalı, vətəndaşları nağdsız ödənişlərin təhlükəsizliyinə inandırılmalıdır.

Ekspertlərin fikrincə, ödəmə kartı ilə aldatma formalarının qabağının kəsilməsi məqsədi ilə hal hazırdakı strukturun şəraitinin genişləndirilməsi, banklapolis arasındalazımi fəaliyyətin yaradılması, elektron bank sahəsinin beynəlmiləl formada tətbiq olunmasının tezəndirilməsi ilə əlaqədar yeni layihələr hazırlanır. Bununla əlaqədar RTN-in daxilində Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Agenliyi yaradıldı. Müəssisə informasiya telekommunikasiya sisteminin çəbəkəsinin, online kağız mübadiləsi, internet avtomatika vasitələrinin mühafizəsinin yaradılması məqsədilə müxtəlif layihələr reallaşdırılır. Həmçinin, internet təhlükəsizlik istiqamətində mühafizənin çoxaldılması ilə əlaqədar əvvəlcədən xüsusi layihələr

görüləcək. Son zamanlarda onlayn ödəmələrin integrasiyası məqsədi ilə Məlumat Hesablaşma Mərkəzi tərəfindən elektron imza sənədləri şəbəkə vasitəsi ilə alınan və şəbəkə vasitəsi ilə göndərilən ödəmələrə 5 faiz bonus verilməsi nəzərdə tutulur.

Hazırda Azərbaycanda nağdsız ödənişlərin infrastruktur imkanlarının genişləndirilməsi üçün hökumət tərəfindən əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilir ki, bu da bankların həmin prosesdə iştirakına geniş imkanlar yaradır. Banklarla aparılan sorğuların nəticələri göstərir ki, vergi, rüsum və digər büdcə ödənişlərinin Milli Ödəniş Sisteminin infrastrukturu vasitəsilə qəbul edilməsinin təmin olunması, «Elektron hökumət» layihəsi çərçivəsində dövlət orqanları tərəfindən göstərilən elektron xidmətlərə ödənişlərin nağdsız ödəniş alətləri vasitəsilə toplanması imkanının yaradılması bankların nağdsız bazarda aktiv iştirakına stimül verir.

Ekspertlər hesab edir ki, mübadilədən və sahəsindən fərqlənmiyərək, bütün əlavə dəyər vergisi ödəyicilərində POS-terminalların quraşdırılması vacibdir. Eləcə də mübadilədən və sahəsindən fərqlənmiyərək, maşın, taxta biznes sahəsində olan şəxslər, fiziki sağlamlıq kompleksləri, səhiyyə, istirahət, turizm istirahət sahələri, otellər, şadlıq obyektləri, benzin doldurma məntəqələrində POS-terminalların quraşdırılması məcburidir. Eyni zamanda, kvartal üzrə aylıq qazanc 2 min manatdan çox VÖEN sahiblərinin bütöv obyektləri subyektlərində POS-terminallar quraşdırılmalıdır. Sonda onu da qeyd edək ki, 2011-ci ildə ölkə üzrə 1 milyon 607 min 713 sayda nağdsız əməliyyat aparılmışdır. Həmin əməliyyatların məbləği 130 milyon 153 min 407 manat təşkil etmişdir. 2012-ci ildə isə 4 milyon 605 min 524 ədəd sayda nağdsız əməliyyat aparılmış, ümumi əməliyyat məbləği 216 milyon 291 min 236 manat olub.

Dövlət idarələrinin qarşısı... Növbə... Bürokrat məmurlar... Süründürməçilik... Günlərlə, aylarla itirilən vaxt... Artıq bütün bunlar tarixə qovuşur. Özü də informasiya texnologiyaları sayəsində. İndi hər hansı dövlət qurumuna müraciət etmək üçün həmin ünvana getməyə ehtiyac qalmır. Vətəndaşa lazım olan məlumat və sənədlər hər kəs üçün açıq olan internet şəbəkədə yerləşdirilir. Getdikcə məmurla vətəndaş arasında birbaşa təmas aradan qalxır və elektron resurslar bu münasibətlərdə

ən effektiv vasitəyə çevrilir. Bununla da, idarəetmənin yeni modeli - elektron hökumət yaranır.

2.3 Pul köçürmələri və ödəmələri bazarının inkişafı

Respublikamızda hal hazırda fəaliyyət göstərən iqtisadi sosial, strateji obyektlərin başlıca istiqaməti etibarlılıqdır. Bütün bunlar insanlarla sıx əlaqələrdə anlaşılmaqların, rüşvətxorluq hallarının qarşısını alan əsas funksiyalardan birincisidir. Bu dövrə qədər etibarlılığın yaradılması, rüşvətxorluq hallarına əks rəqabətin göstərilməsi ilə əlaqədar çoxlu miqdarda hüquq normaları qəbul edilmişdir həmçinin başqa vacib xüsusi əməliyyatlar görülmüşdür.

Bununla bağlı bir fakta diqqət yetirək. Məlum olduğu kimi, maliyyə hesablamaların, dövlətmüəssisələrinin əsas ödəmələri birbaşa formada aparılmağı etibarlılığın yaradılmasında, rüşvətxorluğa qarşı əməliyyatların yerinə yetirilməsində çətinliklər meydana gəlir, qanunsuz qazancların saxlanması, vergi ödəmələrinin gizlədilməsinə gətirib çıxarır. Bu proseslərin qarşısının alınması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən verilmiş sərəncam ilə DYP (dövlət yol polisi, gömrük buraxılış məntəqələri və başqa hökumət müəssisələrinin cərimələri, vergilərin və digər ödənişlərin POST-terminal vasitəsi ilə, həmçinin onlayn formada reallaşması əmri verilmişdi. Əlavə olaraq, respublikamızda yeni milli ödəmə sistemlərinin yaranması məqsədi ilə onlayn hesablanma mexanizmləri yaranmışdır. Həmçinin öz növbəsində ödəmələrin onlayn müddət recimində onlayn formada, ödəmə kartı vasitəsi ilə etibarlı, mühafizə, göstərilən qaydaların inkişafına şərait yaradır. Son dövrlərdə əhalinin mütləq əksəriyyətinin plastik kartlarla təmin edilməsi nağdsız pul hesablaşmalarının kütləvililiyi üçün əlverişli şərait yaradır.

Ölkəmizdə kağız hesablamaların azaldılması, alış satış proseslərinin adətən onlayn ödəmələr vasitəsilə yerinə yetirilməsi sistemlərinə yönləndirilməsi səkkiz il öncədən başlanmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin əmrilə 2004-ci ildə dekabr ayında "Azərbaycan Respublikasında Milli Ödəniş Sisteminin inkişafı üzrə

2005-2007-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın qəbul edilməsi ilə onlayn hesablanmaların istifadəsi tezləşdirilib. Xatırladaq ki, istənilən prosesdə şəffaflıq yaratmaqla yanaşı, nağd hesablaşmaların məhdudlaşdırılması antiinflasiya tədbirlərindən biri kimi də həyata keçirilir ki, bu prosesin də tərkib hissəsi post-terminalların tətbiqidir.

Prezidentin imzaladığı “Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməyinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” Fərmana nəzər salaq. Adı çəkilən sənəddə onlayn xidmətin yerinə yetirilməsi və ödənişlərin onlayn formada tətbiqi ilə əlaqədar hökumət qurumlarına və digər müəssisələrə müxtəlif əmrlər verilmişdi. Həmin tapşırıqların icrası ilə bağlı bütün dövlət qurumları tərəfindən vahid koordinasiya şəklində qarşıya qoyulan tələbləri yaradılması formasında əsas əməliyyatlar reallaşdırılmışdır. Onu da xatırladaq ki, Nazirlər Kabineti 2011-ci il 24 noyabr tarixli əmrilə dövlət qurumları tərəfindən onlayn ödəmələrin istifadəsi haqqında qanunlar və onlayn xidmətlərin cədvəllərini tətbiq etmişdir. Artıq dövlət orqanlarının rəsmi internet səhifələrində elektron xidmətlər bölməsi yaradılaraq, göstərilən xidmət barədə məlumatlar yerləşdirilmişdir. Məsələn, Vergilər Nazirliyi tərəfindən əhaliyə, xüsusilə sahibkarlara göstərilən elektron xidmətlər-sahibkarlıqla məşğul olmaq istəyən hər bir vətəndaş heç bir yerə getmədən internet vasitəsilə adı çəkilən nazirliyə müraciət edərək vergi ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçə bilər, elektron qaydada vergi bəyannamələrini təqdim edə və vergiləri ödəyə bilər. Bu, müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə vətəndaşlara birbaşa təmas və əlavə vaxt itkisi olmadan elektron xidmətlərin həyata keçirilməsinin nə dərəcədə səmərəli olmasına dair yalnız bir misaldır. Eyni zamanda, Dövlət Gömrük Komitəsinin, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları, Ədliyyə, Səhiyyə nazirliklərinin və digər qurumların həyata keçirdiyi elektron xidmətləri də bu sıraya əlavə etmək olar.

Göstəriləndiyi kimi Nazirlər Kabinetinin 2012-ci ildə sosial iqtisadi inkişafın sonuna və 2013-cü ildə öndə duran hadisələrə həsr edilmiş konfransda Prezident İlham Əliyev demişdir: “Maliyyə məsələləri ilə bağlı olan bir məsələni də qeyd

etmək istəyirəm. Baxmayaraq ki, mən bu məsələ barədə dəfələrlə fikirlərimi, iradlarımı bildirmişəm və müəyyən işlər görüldübdür, ancaq hələ ki lazımı səviyyədə deyildir. Azərbaycanda nağdsız ödəmələr çox aşağı səviyyədədir. Bu, böyük problemdir. Bu, bir tərəfdən bu sistemdə şəffaflığın tam təmin edilməsi üçün bizə imkan vermir, eyni zamanda, xoşagəlməz halların mövcudluğunu da şərtləndirir. Hesab edirəm ki, bu il daha da ciddi tədbirlər görülməlidir. Mən təkliflər gözləyirəm ki, nağdsız hesablaşmaların, ödəmələrin sayı artsın. 2012-ci ildə doğrudan da, bu sahədə çox böyük işlər görülmüşdür və mən bu işləri qiymətləndirirəm. Hesab edirəm ki, biz bu il və bundan sonrakı illərdə də bu sahəyə çox ciddi fikir verməliyik. Burada, necə deyirlər, heç bir yeni üsul icad etməməliyik, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrinə baxmaq kifayətdir.” [9]

İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzinin sədri Vüqar Bayramov müsahibəsində qeyd etdiyi, POST terminalın qurulması müəssisənin vergidən ayrılmasına şərait yaratmır. Vergilər Nazirliyi, həm Mərkəzi Bank biznes qurumlarının mübadiləsinə ümumi nəzarətinə şərait yaradır. Bir çox Avropa ölkələrində POST terminalın qurulması prosedurası yekunlaşdırılmışdır. Həmçinin, Amerika Birləşmiş Ştatları və Avropa Birliyinə daxil olan dövlətlərdə proseslərin, təxminən, 80%-i POST terminal ilə yerinə yetirilir. Amerika Birləşmiş Ştatlarıda vətəndaşın kiçik miqdarı üzərlərində kağız pul gəzdirirlər. Əksəriyyət vətəndaşlar kredit kartların istifadə edərək alıcılıq qabiliyyətlərini göstərirlər. Respublikamızda POST terminalın qurulmasında bütöv vəziyyətin təhlili zamanı terminalların sayının son dövrlərdə artması görsənir.

Vətəndaşların POST terminaldan istifadəsilə bağlı məlumat verərkən, V. Bayramov dedi ki, terminallardan istifadədə vəziyyət ümumilikdə yaxşı deyil. Lakin buna baxmayaraq inkişafa qiymət versək, son zamanlarda plastik kartlardan istifadədə gözəcarpacaq dərəcədə inkişaf var. Mərkəzi Bankın son məlumatlarına görə, vətəndaşlar POST terminaldan istifadə etməkdə marağı çoxdur. Səbəb kimi ölkəmizdə plastik kartlardan istifadə üçün şəraitin əla olmasından xəbər verir. Plastik kartların başqa müsbət fərqi də odur ki, maddi sərvətlərin qorunması daha etibarlı və təhlükəsiz olur. Çünki, əgər kağız pul itdikdə onu geri qaytarmaq olmur. Lakin

plastic kartda belə bir hadisə olarsa təkcə itən kartın şifrəsini bilməklə vəziyyətdən çıxı bilirlər.

Ödəmə formalarında istifadə etməni gecikdirən bəzi başqa nüanslardıgər qurumların hələ də ikili mühasibatlıq üzərində iş aparmasıdır. Hazırda əksər iş yerlərində çalışanlar əməkhaqlarını bu kartlar vasitəsilə əldə edə bilirlərsə, bu xidmətin, ümumiyyətlə, həyata keçirilmədiyi müəssisələr də kifayət qədərdir. Kartlardan zəif istifadə bu amilin rolunun olmasını da təsdiqləyir. Ödəmə formaları və POST terminalardan istifadəni bütöv mübadiləsini öz qeydiyyatına alır. Digər mənada, demək olarki, vakansiyalar və biznes müəssisələri artıq onlayn ödəmələrdən xaric edilir. Buda ikitərəfli mühasibatlığın önünü kəsir, proseslərin sürətlənməsini həyata keçirir.

Plastik kartlardan zəif istifadənin səbəblərindən biri də əhalidə belə xidmətlərdən yararlanmağa vərdisin olmamasıdır. Etiraf edək ki, Azərbaycan vətəndaşlarında plastik kartlardan istifadə ilə bağlı vərdisə aşağı səviyyədədir. Amma bu hal təkcə bizim respublikada deyil, eyni zamanda MDB ölkələrinin hamısında belədir. Ümumiyyətlə, vətəndaşların plastik kartlardan, iş adamlarının isə POS-terminallardan istifadəsi bir növ vərdisdir. Başqa sözlə, insan plastik kart gəzdirməyə vərdisə edərsə, kağız maliyyə vəsaiti daşımağa həvəsi olmur. Amma burada inam məsələsi də mühüm rol oynayır. Belə ki, az istifadənin digər səbəbi odur ki, vətəndaşlar post terminallardan alqı satqı etdiyi vaxt onlar plastik kartlarından daha böyük maddiyyatın əldə edilməyəcəinə inanmırlar.

POST terminalın quraşdırılmasında kreditor sistemlərindən istifadə olunacaqdır. Belə sistemlərin tətbiqi isə təbii ki, xərc tələb edir. Amma nəzərə alaq ki, obyektlərin bir çoxunun bu xərci ödəmə imkanı yoxdur. O zaman həmin aparatları quraşdırmaq istəyən satqı və xidmətlər subyektlərinə qurğular üçün maliyyə vahidlərini göndərilməsi məqsədi ilə bilavasitə bonuslar edilir. Başqa sözlə, obyekt xərci həmin sistem qurulan vaxt deyil, quraşdırıldıqdan sonra müəyyən müddət ərzində ödəsin...

Bank ekvayerlərinin fəaliyyətə maraqlı formada daxil olması zəruri sayda POS-terminalların ölkəyə göndərilməsini daha da labüd etmişdi. Hal-hazırda ölkəmizdə müxtəlif sahələrdə, həmçinin Bakıda, istirahət sahələrində daxil edilən yerlərdə öz işlərini görən otellərdə, biznes müəssisələrində, iyaşə, müxtəlif zonalarda, benzin doldurma nöqtələri, əczaçılıq avadanlıqları satan, təcili tibbi yardım xidmətləri göstərən və digər qurumlarda POST terminaların tətbiqi demək olarki qurtarmışdır.

Onlayn biznesin integrasiyası üçün ümumilikdə bu bölmənin əlavə dəyər vergisindən çıxarılması da düzgündür. Göstərilənlər, onlayn biznesin integrasiyasına bilavasitə kömək göstərir və electron ticarətin qanuniləşdirilməsinə səbəb olacaqdır. Hal hazırda öyrənilən bu proseslər Amerika Birləşmiş Ştatlarında tətbiq edilir.

Bank vasitəsi ilə müştəriyə onlayn ödəmə vasitələri verilərkən bu ödəmə vasitələrindən birbaşa olaraq istifadənin azaldılması, müştərilərin onlayn ödəməyə yönləndirmək olar. Həmçinin, respublika üzrə ödəmənin bu bölməsinə realığa keçirmə şəraitinə imkan verən texno avadanlıqların təmin edilməsi ilə onlayn nağd ödəmənin istifadəsini göstərmək olar ki, bu da nəticədə insanların daha etibarsız-yəni cibində nağd pul daşıma üsulundan istifadə etməməsini sürətləndirər.

Bu gün ölkəmizdə bank sahəsində islahatlar geniş vüsət alıb. Kartlar-kütləvi informasiya vasitələrində (k.i.v.) internet saytlarında, dövlət müəssisələrində, küçələrdə reklam olunur. Bol kart, albali kart, aykart və ekstrakart və.s. Məqsəd vətəndaşlara keyyfiyyətli, rahat, vahid məkandan və müasir innovasiyaları tətbiq etməklə xidmət göstərməkdir. POS terminal (english- point of sale – tərcümədə satış nöqtəsi) ödəniş kartı ilə ticarət mərkəzlərində, mağazalarda, iyaşə obyektlərində və digər təsərrüfat sahələrində haqq hesab aparmaq üçün rahatdır. Pos terminal kart vasitəsilə malların, iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi, valyuta mübadiləsi əməliyyatların aparılması, habelə nağd vəsaitin alınması üçün nəzərdə tutulmuş avadanlıqdır. Bu gün pos terminal ərzaq mağazalarında və geyim dükanlarında daha geniş istifadə olunur. Geyim dükanlarından kredit kartla ilə alınan malların ödənişin 3,6, və ya 12 ayadək ödəmə imkanları yaradılır. Kredit kartlarından həttə İnternetdə onlayn

Komunal,mobil,xidmət və s. ödənişlər aparmaq mümkündür.düzdür bu gün metroda kücdə,ticarət oyektlərində Pay point, Milliön və digər aparlara rast gəlirik.bu aparatlarla ödəniş hələki nağd şəkildə aparılır.Pos terminal ilə ödənişlərin üstünlükləri:1.Bankomatın qarşısında növbəyə durmursan 2.cibində nağd pul -itmə,cırılma təhlükəsindən azad olursan3. bir qədər irəli getsən kart da cibdə gəzdirmirsən, mobil telefon(smartfon,Android)ilə pos terminaldan kartsiz əməliyyatlar aparacağıq.Təsəvvür edək gecədir evdə mobil telefonun konturu qurtarıb,yaxınlıqda ödəmə aparatı yox. pul qalmaq lazım deyil evdə internete (telefonun özü ilə də olar)daxil olub ,istənilən bankın və ya cibindəki kredit kartı ilə ödəniş aparıb konturu rahat yükləmək olar.Əlavə olaraq internetdəndigər ödənişlər edərsiniz.

Internet onlen üstünlükləri:

1.evde rahat ödəniş; 2.bank,poçta və metroya (pay pont axtarmaqa)getmirsən; internetdə bank hesabını özün idarə et; viza debit karta pul köçür,dostunun-qohumunun hesabına pul köçür(bank faizlərinə qənat et); 3.bəzi saytlarda internet ödənişə görə bonus və hədiyyələr qazanmaq imkanı və s Bütün bunların fonunda nağdsız ödəniş : pul vəsaitlərindən istifadə etmədən,pul vəsaitlərinin bir bankdan digər bank hesabına köçürülməsi vasitəsilə həyata keçirilən hesablaşmadır.Nağdsız ödəniş vasitələrinin dövriliyyəsinin sürətlənməsinənağd pul cəmiyyəti (son illər Azərbaycan Mərkəzi bank pul əskinazların Fransada kəsirdi) daxilində saxlanması və digər təsərrüfat əməliyyatları xərclərinin azalması deməkdir.Pos terminal həm həm ödəniş kartı sahibləri həm də biznes subyektləri üçün faydalıdır.pos terminal ilə əməliyyatlar həyata keçirərkən bir qayda olaraq iki-2 nüsxədə qəbz çap olunur.imzalanmış qəbz 1 nüsxəsi təsərrüfat subyektində qalır,digəri kart sahibinə verilir.Bu qəbz alınması –problem olarsa malın dəyisdirilməsi,geri qaytarılması və istehlakçı hüquq müdafiəsi baxımından digər məqsədlər üçün zəruridir. Bütün bunlar Avropaya inteqrasiyanın elmi texniki tərəqqinin(E.T.T.) informasiya texnologiyasının atributlarıdır.Avropanın mərkəzi bank(ECB)(1998 ildə Frankfurt təməli qoyulub. prezidenti Mario Draghi(İtaliya))avro zonasına nəzərdə tutduğu məsləhətləri .apardığı kimi sərqə Avropa ölkələri ilə əməkdaşlıq

edir.E.C.B. tövsiyələri ilə Azərbaycan respublikası Mərkəzi bankı Nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri haqqında təlimat hazırlamışdır. Ölkəmizdə kartların hazırlanmasına və problemlərin həllinə nəzarət edən iki qrup AZERİKART və MİLLİKart MMC müəssisələri (diyəsən Bank of Baku özünün yeni sistemdə is qurub) AzeriCard Azərbaycanda MasterKard, Visa Master, Amerikan Expres və Diners Club Ümummilli Ödəniş Sistemi istiqamətində sənədləşdirilmiş bir mərkəzlərdir.Son zamanlar AzeriCard ölkəmizdə, həmçinin sərhədlərindən qıraqda 30 bankingprosesi fəaliyyəti göstərir, təxminən 28-i Ümummilli Ödəniş Sisteminin qeydiyyatçısıdır. AzeriCard birbaşa bank mikroprosessor kartları ilə avtobularda ödənişlər, mobil müəssisələrin xidmətlər haqlarının, kommunal xidmətin, gömrük məntəqələrinin və vergilərinin ödəmələrinin, Bank marketing, nağdsız formada kartlar daxilində mübadilə, bankomatlar vasitəsi ilə sığorta haqlarının ödəmələrini, nağd ödəmələrini, müxtəlif fərqli proseslər, müxtəlif valyuta kartları və digərlərinə bənzəyən təzə, yeni, iri texnologiyalı layihələrin istifadəsi ilə məşğul olurlar. 03 yanvar 2005-ci il tarixində "MilliKart" Prosessinq Mərkəzi rəsmi olaraq Azərbaycan Respublikası Milli Bankının departamenti kimi fəaliyyətə başlamışdır.İyul ayının 14-də 2006-cı ildə on səkkiz bank tərəfindən nizamnamə kapitalı 4 000 000 Manat olmaqla "MilliKart" Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti təsis edilmişdir.11 sentyabr 2006-cı il tarixində "MilliKart" MMC Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində Dövlət Qeydiyyatından keçmişdir.Xatırlatmaq istərdik ki, "MilliKart" 18 bank tərəfindən təsis edilmişdir və hazırda onun nizamnamə kapitalında iştirak edən banklar AtaBank ASC, "Demirbank" ASC, "AzərTürk Bank" ASC, Bank of Baku ASC, "Zamınbank" ASC, Turanbank ASC, "Əmrah bank" ASC, "XalqBank", "KrediBank" ASC, "AccessBank QSC, "Rabitabank" ASC, "Bank of Respublika" ASC, "BankStandard KB", "UniBank", "ASB" ASC, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankıdır.Hər bir müəssisənin əhatəsində müqaviləsi olan banklar var.bu Banklar öz müştərilərinə fiziki və hüquqi şəxslərə xidmət edirlər.Hər bir vətəndaşımız təqaüdçü dövlət müəssisəsində özəl sektorda işləyənlər əmək haqlarını MASTER Viza maestro kartlar vasitəsilə alırlar.mənim özümün şəxsi müşahidələrimlə görə, biz

kredit kartlarından səmərəli istifadə etməyə cəhdimiz reklam bazarıdır. Ekseriyətimiz kredit kartlarından pulu nəqd çıxararaq istifadə edirik. Kartın digər funksiyalarından istifadəni fikirləşmirik. Düzdür Kartlar xaricdə yaranıb –MASTER CARD 1966 İLDƏ Amerika birləşmiş ştatlarında VİZA ,1970 ildə Amerika Trans milli korporasiyasında ödəmə əmliyyatları aparan şirkət kimi yaranıb . Bu kartların illik ticarət dövriyyəsi 4-5 mlrd dollar təşkil edir. 200 dek olkədə banklarla iş qurub. Bu kartlar Bankomatlardan birbaşa maliyyə vəsaitlərinin götürülməsi, POST terminallar quraşdırılmış obyektlərdə, kafələrdə və müəssisələrdə ödəmələr aparılır. VISA Electron / Maestro kartları dünyada ən geniş yayılan kartlardır. Onlayn ödəmələrinə geniş rahatlıq təşkil edir: kartın yiyəsinin balansında olan vəsaitdən daha yüksək məbləğ götürə bilər. VISA Clasic / Master Kart Standart Bu klassik kart istərsə dəbet, lazım olduqda kredit rejimində işləyirlər. Onlardan mağaza, otel, restoran və digər obyektlərdə ödəniş aparmaq həmçinin bankdan, bankomatdan kağız pul götürmək üçün istifadə edirlər. Müştərinin bankla davamlı vəsaitinin olması, onun razılığı ilə kartlar üzərində kredit xətləri açılışa verilir. Kartdan istifadə olunarkən, Şəbəkə və mobil vasitələr ilə məhsulların və xidmətin ödənişini etmək, aviabiletləri almaq, otellərdə otaqları sifariş etmək və s. kimi xidmətlərin haqqını ödəmək imkanı əldə etmək olar. VISA Gold / MasterCard Gold “Banklar yüksək maliyyə mövqeləri olan müştərilərinə öz “qızıl kartları”nı təklif edir. Bu tip kartlar bütün rejimlərdə işləyər, mağaza, otel, restoran və ticarət obyektlərində ödəniş aparılması və ya bankdan, bankomatdan birbaşa kağız vəsaitlərin əldə olunmasında istifadəsi oluna bilər. Beynəlxalq reyting agentliyi “Standard & Poor’s”(baş ofis ABŞ dır) bu gün bankların reytinglərinə, tələkəli və riskli banklara öz qiymətini verən etibarlı mənbədir sabah ad günü var; məşq qurtarıb; kredit kartı -Bol kart, albali kart və digəri ilə mağazadan nağdsız gözəl hədiyyə alıb gedirsən qonaqlığa problem həllolur. Bank, sən və üçüncü tərəf müsbət nəticə əldə edir. Məhz bu prizmadan yansıdıqda, ən basit üsul ilə hər bir vətəndaş, özünə və dövlətə xeyirverə bilər. Hal hazırda ticaretin daha müasir formalarından biri elektron ticaretdir. Azərbaycanda

elektron ticarət haqında qanun 2005 ildə qəbul olunsada ilkin addımlar 2008 ildə atılmaya başlayıb. halbuki ölkəmizdə (eBay (rəsmi eBay inc 1995 ildə ABŞ-da yaranıb baş ofis San-xoseçəsas filialları London və Hong Kong) e-Bayda bütün məhsul satışını təşkil edənlər müxtəlif olduğu üçün hər məhsulun məlumatı və ödənişi fərqlidir. Əsas problemlər bu bölmədə olur həmçinin, mesajda azma və zərərin görülməsinə görə sığorta, təsvir olunmuşdursa, daxil olunması məsləhət görülür. Bütün alqıdan sonra, istehsalçı və istehlakçı arasında qarşılıqlı xal vermələri və əlavə məlumat yazıları ilə proses edən şəxslər üçün xüsusi bir bonus ortaya çıxmaqdadır. Xal göndərmə sistemləri satışın probleminin azalmasına şərait yaradır. Ümumilikdə, istehlakçı və istehsalçı əmtəənin göstərildiyi məkana çatdıqdan sonra qarşılıqlı olaraq xal verirlər. Elektron ticarət şəbəkəsinin inkişafı üçün Mərkəzi Bank, İqtisadi İnkişaf nazirliyi, vergilər nazirliyi və maliyyə nazirliyi müəyyən addımlar atılmaya başlanılıb, halbuki elektron ticarət ABŞ 70%, AVROPA BİRLİYİ ölkələrində 50% keçir. Hazırda Avropada İSVECRƏ nağd pul ticarətini ləğv etmiş yeganə ölkədir. Nağdsız alışı, elektron ticarət, post terminalardan maksimum istifadə ölkəmizin büdcəsinin formalaşmasında verginin əhəmiyyətini artırmış olar.

Fəsil III. Azərbaycanda ödəniş sistemlərinin iqtisadi dinamika

3.1. Müasir ödəniş sistemlərinin əsas xüsusi xüsusiyyətləri

Müasir ödəniş sistemləri geniş coğrafi ərazini əhatə etməklə vəsaitlərin dünyanın bir nöqtəsindən min kilometrə uzaqlıqda yerləşən digər nöqtəsinə ən qısa müddətdə köçürülməsini, dövriyyə baxımından isə olduqca yüksək həcmdə vəsaitlərin emal edilməsini təmin edir.

Hazırda Avro məkanında vahid texniki platforma əsasında qurulmuş TARGET2 sistemi Avropada nağdsız ödənişlər üzrə vahid ödəniş məkanının yaradılmasını, iri həcmli ödənişlərin aparılması üzrə yüksək təhlükəsizliyi və hesablaşma prosesinin sürətləndirilməsini təmin etməklə, özündə 4 451 maliyyə təşkilatını birləşdirir. Sistemdə 2010-cu ildə orta hesabla gün ərzində 2,3 mlrd. avro dəyərində 343 min ədəd ödəniş tranzaksiyası emal olunmuşdur.

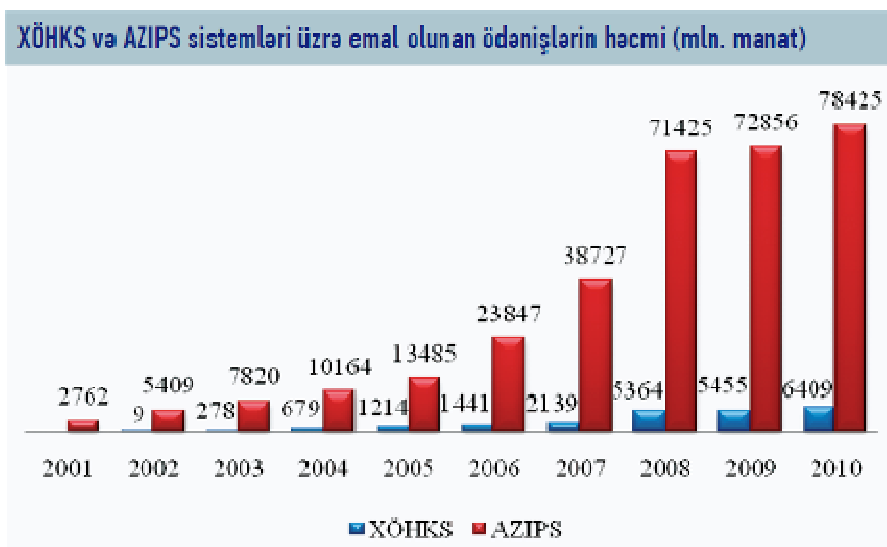
Ümumdünya Banklararası Maliyyə Telekomunikasiya Cəmiyyəti-SWIFT isə maliyyə sisteminin biznes əməliyyatlarını daha sürətli, təhlükəsiz və etibarlı aparılmasını təmin etməklə dünyanın 209 ölkəsinin 9000-dən artıq bank təşkilatı arasında maliyyə məlumatlarının və ödənişlərin mübadiləsini həyata keçirir. Sistem vasitəsilə 2010-cu ildə 1,9 mlrd. ödəniş tranzaksiyası emal olunmuşdur.

VISA brendi altında emissiya edilmiş 1,8 milyarddan çox ödəniş kartı vasitəsilə dünyanın 200-dən çox ölkəsində müxtəlif maliyyə əməliyyatları aparmaq

mümkündür. Xidmətlərindən 15,5 min maliyyə təşkilatının yararlandığı bu sistem bir saniyə ərzində 20 min ödəniş tranzaksiyasını emal etmək imkanına malikdir.[4]

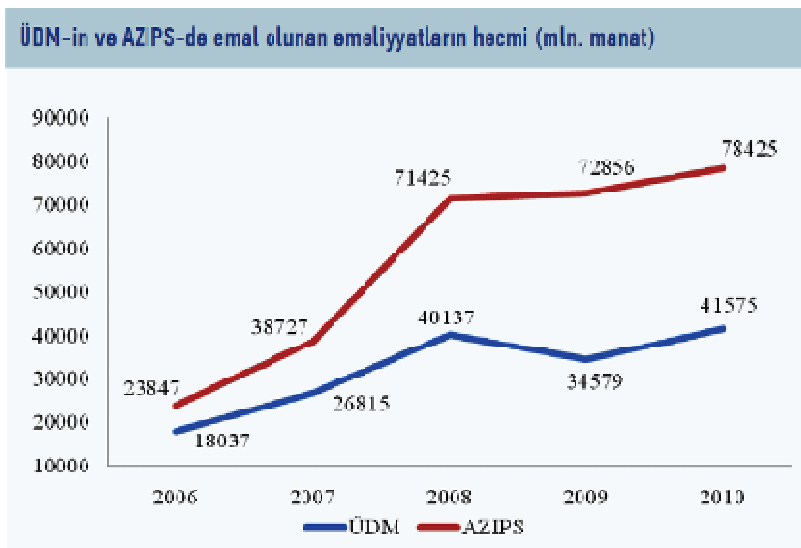
Milli ödəniş sistemlərinə, xüsusilə iri və təcili ödənişlər sistemlərinə də vəsaitlərin yüksək həcmdə dövriyyəsi xasdır.

Ölkədə, 2011-ci ilin altı ayı ərzində AZIPS üzrə emal olunan sənədlərin sayı 170 min ədəd, ödənişlərin həcmi isə 41 644 mln. manat təşkil etmişdir. Bu göstərici XÖHKS üzrə müvafiq olaraq 7,6 mln. ədəd və 3 171 mln. manat təşkil etmişdir. AZIPS üzrə emal olunan sənədlərin sayı keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 3,4% (6 min ədəd) azalmasına baxmayaraq, ödənişlərin həcmi 18,6% (6 539 mln. manat) artmışdır. XÖHKS üzrə emal olunan sənədlərin sayı keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 53% (2 619 min ədəd), ödənişlərin həcmi isə 14% (393mln. manat) artmışdır. (qrafik1)

Qrafik 1: XÖHKS və AZIPS sistemləri üzrə emal olunan ödənişlərin həcmi.

Beynəlxalq təcrübədə ödəniş sistemlərinin inkişaf etməsini özündə əks etdirən mühüm göstəricilərdən biri də iri və təcili ödənişlər sistemi vasitəsilə həyata keçirilən hesablaşmaların ümumi həcmnin Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) həcminə nisbətidir. (qrafik 2)

Qrafik 2: ÜDM-in və AZİPS-də emal olunan əməliyyatların həcmi

Ödəniş sistemlərinin səmərəliliyinin artırılması iqtisadiyyatda pul dövriyyəsinin nağd formadan nağdsız formaya keçirilməsi, iqtisadi subyektlər arasında bankdankənar nağd formada həyata keçirilən hesablaşmaların ödəniş sistemləri vasitəsilə ilə aparılmasını şərtləndirilir. Bunun üçün maliyyə intizamının gücləndirilməsi, vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması, hökumət qurumlarının ödəniş sistemlərinə integrasiyası, inzibati cərimələrin, icarə haqlarının və digər ödənişlərin bank sistemi vasitəsilə nağdsız qaydada həyata keçirilməsi, ödəniş sistemlərində xidmət tariflərinin müştərilər üçün əlverişli olmasının təmin edilməsi zəruridir.

Ölkəmizdə birinci dəfə onlayn ödəniş sistemi yaranmış “GoldenPay” şirkəti yaxın müddət ərzində “VISA” beynəlmiləl ödəmə sistemləri bir yerdə fəaliyyət göstərən yeni layihələr onlayn ödəmələrin mübadiləsinin böyüdülməsinə şərait yaradır. “VISA”-ın köməyi ilə vətəndaşların komunal ödəmələrinin yeni ödəmələrinin yerinə yetirilməsini hesaba qatan layihə həvəsləndirici proses kimi görsənsə də, birbaşa ödənişlərin azaldılmasına daha da stimül verdi.

Layihəyə görə, insanlar komunal ödəmələri banklar vasitəsi ilə şəbəkədən-www.hesab.az onlayn saytıdan ödəmələri edirlər. Əsasən komunal ödəmələrlə birlikdə, internet və kabellər televiziyları üzərindən xərclərin ödənilməsi mümkün olur. 1 Mart tarixindən 30 aprelədək “VISA” kartların sahibkarları üçün komunal

xidmətin ödənməsi vaxtı müxtəlif bonuslar təklif olunur. Bir neçə ay müddətində çoxlu ödəmə aparən “VISA” kart sahiblərində müxtəlif ödəmə sistemlərinə mənsub kart sahiblərindən bir neçə dəfə çox mükafat balları əldə edirlər. Komunal ödəmələrin, həmçinin başqa borcların, ƏDV ödəmələrinin sürətliliyi və ucuzluğunəvündən göstərən “GoldenPay” müəssisəsinin yaradıcısı Fərid İsmayılovun dediyinə əsasən, online ödənişlər respublikamızda virtual ödəmə sistemlərinin integrasiyasına şəraiti yaratmışdır. Nəticə etibarilə, vergi məsuliyyətindən qaçma hallarının qarşısı alınır.

Axır zamanlarda respublikamızda inkişaf sahəsi və yeni texnikalardan fəaliyyətinin artması digər xidmətlərdəki kimi online ticarətdə tələbi artır və bu növdə hər il böyük inkişaf göz qabağındadır. Axır 7-8 il ərzində əvvəllər sistemlər ilə əmtəələrini və xidmətini satmaq istəyənlərin sayı az olsada, bu dövrdə 150 ilə hesablanır. Yalnız hesab.az internet saytına vətəndaşlara geniş ödəniş xidməti göstərən 20-dən çox müəssisə və 10 mindən çox vətəndaş qoşulub. Müəssisələr daxilində respublikamızın telefon operatorları, kabel televiziya, şəbəkə sahələri və rabitə qurumları mövcuddur.

İndiki dövrdə vətəndaşların virtual ödənişləri haqqında informasiyanı artırmaq, vətəndaşlarda online ödəmə xasiyyətini aşılamaqdır. Əsas istiqamətlərdən biri elektron ödənişlər haqqında vətəndaşlara müxtəlif kompaniyalar keçirməkdir. Təxminən “VISA” ilə birlikdə bu prosesin təklifi ilə komunal xidmət sahəsində ödənişlərin həcmələrinin iki dəfə artırılmağına cəhd olunacaq. Hesablanmalara görə, indiki dövrdə respublikamızda yalnız kommunal xidməti sahəsinin aylıq mübadiləsi 120 milyon manatdan çoxdur. “Golden Pay” müəssisəsi göstərilən sahədə təxminən ay ərzində 2.2 milyon manat miqdarında online ödənişləri yerinə yetirir. Amma təxminən 2 il əvvəl bu miqyas altı dəfə aşağı idi. Bu onu göstərir ki, elektron biznesdə güclü integrasiya var. Son vaxtlar, dəmiryollarında və hava limanında ödəmələrin şəbəkə vasitəsi ilə yerinə yetirilməsinə başlamışıq, düşünürük ki, digər nəqliyyat vasitələrində virtual ödəmələrin yerinə yetirilməsi mümkün olan bir hadisədir.

Lakin indiki vaxtda elektron ödəmələrin ölkə üzərində bütöv mübadiləsi çox da yüksək deyil. İctimai iyaşə, biznes və xidməti məntəqələrdə birbaşa ödənişlərin miqdarı çoxdur, belə zəmində il ərzində mübadilə milyard manatla ödənilməlidir. Bu səbəbdən biznes və xidməti sahəni birbaşa ödəmələrə daxil etmək sadəcə xeyir gətirə bilər. Biznes sahəsində virtual ödənişlərin miqdarını çoxaltmaq üçün respublikamızda istənilən miqyasda struktur vardır. Bizim əsas məqsədlərimizdən biri də biznes məntəqəsini də online ödənişlərinə daxil etməkdir. Əlbətdəki, göstərilənlər daha artıq biznes müəssisələrinin sahibkarlarının istəyi ilə bağlıdır. Biz məhsul və xidmətin şəbəkə vasitəsilə satışını təşkil etmək həmçinin virtual dükanlar yarada bilərik. Vətəndaşlar elektron ödənişlər haqqında bir birinə nəqədər sual versələr o qədər də çox öyrənərlər.

“VISA” ümumilikdə bir çox respublikalarda electron ticarət bazarlarının integrasiyasında lazımi şəkildə iştirak edir. Aydın ki, electron biznes respublikamızda çoxlu virtual ödəmə bazalarının istifadəsinə kömək edirlər. Virtual ödəmə bazarlarının integrasiyası etibarlılığın yaradılmasına söz verir, insanların və bizneslərin fəaliyyətini daha da asanlaşdırır. E-ödəmə güclü mühafizə və fırıldaqçılıq hallarından lazımi şəkildə qorunmasının tətbiq edilməsində xüsusi təsirlər göstərməlidir.

Respublikamızda hökumət tərəfindən virtual ödəmələrin integrasiyası ilə sıx əlaqədə olan əməliyyatın reallaşdırılması “virtual cəmiyyətin” təməlinin qoyulmasına şərait yaradacaq. Elektron ödəniş xidmətlərindən və nağdsız ödəniş alətlərindən istifadənin genişləndirilməsi ilə ölkədə yüksək ödəniş mədəniyyətinə malik cəmiyyətin formalaşdırılması məqsədilə bütün dövlət strukturlarının üzərinə müəyyən vəzifələr düşür. Nağdsız dövriyyənin inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə çatdırılması üçün Azərbaycanda nağdsız ödəniş sisteminin genişləndirilməsinə, təsərrüfat subyektlərinin və geniş əhali təbəqəsinin elektron ödəniş xidmətlərinə çıxış imkanlarının artırılmasına, müvafiq hökumət qurumlarının və digər təşkilatların korporativ informasiya sistemlərinin elektron ödəniş sistemləri ilə integrasiya olunmasına ehtiyac duyulur. Məhz bu zərurətdən irəli gələrək, Mərkəzi Bank

tərəfindən «2012-2016-cı illərdə Azərbaycanda elektron ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı» hazırlanmışdır. Proqramın qüvvədə olduğu 5 il ərzində Azərbaycanda nağdsız dövriyyənin Baltikyanı və Şərqi Avropa ölkələri səviyyəsinə çatdırılması, başqa sözlə, 10 dəfədən çox artırılması nəzərdə tutulur (Qeyd edək ki, Baltikyanı ölkələrdə nağdsız ödənişlər ümumi dövriyyənin təxminən 45%-ni təşkil etdiyi halda, bu göstərici Azərbaycanda cəmi 3,5%-dir).

Proqram çərçivəsində elektron ödəniş xidmətlərinin infrastruktur imkanlarının genişləndirilməsi, elektron ödəniş xidmətlərinin institusional bazasının gücləndirilməsi, elektron ödəniş xidmətlərindən istifadə səmərəliliyinin artırılması, maarifləndirmə, əhali və iqtisadi subyektlərin elektron ödəniş xidmətlərindən daha fəal istifadəyə cəlb edilməsi nəzərdə tutulur.

Vergi, rüsum və digər büdcə ödənişlərinin Milli Ödəniş Sistemi (MÖS) vasitəsilə qəbul edilməsinin təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Bunun üçün artıq Kütləvi Ödənişlər üzrə Mərkəzləşdirilmiş İnformasiya Sistemində (KÖMİS) hökumət ödənişləri portalının yaradılması istiqamətində işlərə start verilmişdir. Bu məqsədlə artıq 20 min vergi ödəyicisi haqqında informasiya sistemə daxil edilmişdir. Bu yaxınlarda artıq 90 növ tədiyyə üzrə ödənişlərin KÖMİS resurslarından istifadə etməklə qəbul edilməsinə başlanılacaq. Proqramda e-hökumət layihəsi çərçivəsində dövlət orqanları tərəfindən göstərilən elektron xidmətlərə görə ödənişlərin nağdsız ödəniş alətləri vasitəsilə toplanması imkanının yaradılması, banklar tərəfindən göstərilən elektron xidmət çeşidlərinin artırılması, bank-müştəri münasibətlərinin elektronlaşdırılması, kart infrastrukturunun genişləndirilməsi, ticarət, iaşə və xidmət sahələrində POS-terminalların quraşdırılması, «Azərpoçt» MMC-nin bütün xidmət şəbəkəsində maliyyə xidmətləri göstərməsi və təşkilatın kart infrastrukturuna inteqrasiya olunması ilə regionlarda, xüsusilə kənd yerlərində elektron ödəniş xidmətlərinə çıxış imkanlarının artırılması prioritet məsələlər kimi önə çəkilmişdir.

Son 10-15 il ərzində ölkədə dünya standartlarına cavab verən müasir milli ödəniş infrastrukturunun yaradılması istiqamətində xeyli iş görülmüşdür: 2001-ci ildə əsas müddət recimində banklardaxili hesablanmalar sistemi, 2002-ci ildə kiçik

ödəmələr üzrə hesablanma klirink fəaliyyətə başlamışdır ki, bu iki sistemlə banklardaxili hesablanmaların bütövvirtuallaşmağına şərait yaratmışdır. Hazırda ölkədə 4 böyük kart-prossesinq mərkəzi, o cümlədən 44 bank, 822 filial, regionlarda isə «Azərpoçt» MMC-nin filial və şöbələri fəaliyyət göstərir. Ötən il AZİPS sistemindən 99 milyard, XÖHKS sistemindən isə 8,6 milyard manat ödəniş edilmişdir. 2011-ci ildə KÖMİS sistemi ilə ödənişlərin sayı 20 milyona çatıb. Hazırda KÖMİS sistemində bütün kommunal xidmətləri, o cümlədən dövlət yol polisi ödənişlərini ödəmək imkanı yaradılıb.

3.2. Həll edilməli zəruri problemlər

Bütün dövlət qurumlarının hələ də sonadək bu prosesə qoşulmaması və zəruri xidmətlərin hamısının "Elektron hökumət portalı"na integrasiya olunmaması e-hökumət quruculuğunu ləngidən amillərdən sayılır. Eyni zamanda geniş əhali təbəqəsinin proses barədə tam məlumatlı olmaması, e-hökumətin gətirdiyi yeni ixtisaslar üzrə peşəkar kadr çatışmazlığı, bir sıra rayonlarda "e-hökumət" in tətbiqinin gecikməsi, bəzi dövlət strukturlarının "e-hökumət"ə biganə yanaşması, bəzən elektron informasiyaların zənginləşdirilməməsi və yenilənməməsi, korrupsiyaya meyl göstərən bəzi şəxslərin e-hökumətin tətbiqi ilə bağlı prosesdən yayınmağa cəhd göstərməsi, elektron idarəetmədə hələ də bürokratik sənədlərin mövcud olması bu sıraya aiddir.

Azərbaycanda "E-hökumət" quruculuğına bu maneələri də sadalamaq mümkündür: elektron bank xidmətlərinin kifayət qədər inkişaf etməməsi, kartla deyil, nağd pulla alış-verişin hakim olması, bir sıra qurumların onlayn ödəmə sisteminə qoşulmaması, dövlət qulluqçularının müəyyən kəsiminin yuxarı yaşda olması səbəbilə İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarından istifadə etməməsi və xidmətin tətbiqində elektron vasitələrə meyl göstərməməsi. Respublikamızda elektron hokumət sistemləri təşkil olunsada hələki tam inkişaf etməyib. Bütün bunlar meydana gəldikcə çıxış sahələri tapılır və sahələr günü gündən integrasiya edir. E-hokumətin

inteqrasiyasına maneəçilik törədən müddəalar bunlardır:

1. Qlobal şəbəkəyə bütövlükdə çıxışın tam təmin olunmaması. Avropa ölkələrinin və Amerika Birləşmiş Ştatlarının vətəndaşları tamamilə personla kompüterlərdən istifadə edərək qlobal şəbəkəyə daxil olurlar, ölkəmizdə isə 40.9 faiz insan personal kompüterlərlə qlobal şəbəkəyə girirlər, yerdə qalanlar universitetlər, restoran, iş obyektlərindən yerinə yetirirlər. Məhz bu səbəbdən, insanların elektron hökumət saytlarına daha sadə çıxışını təmin etdikdə bu məlumatları nəzərdə tutmaq lazımdır.
2. Məhdudlaşmış maliyyə. Müxtəlif respublikalarda bu strategiyanın lahiyənin maliyyəsini büjetin inkişafının təzələnməsinin tələbinə görə maliyyə sahəsi daha vacibdir. Məhz buna görə Rumıniyanın funksiyasını göstərmək olar. Dövlət müəssisələri balaca və böyük biznesin qlobal şəbəkə vasitəsi ilə münasibət yaradır və daha ideal onlayn alqı satqı yaradır. Sistemlərdən istifadə edərək 50 faizə yaxın maliyyə vəsaiti götürülmüşdür.
3. Siyasi idarə, Bürokratik əngəl. E-hökumətin yaradılmasında mühüm amil personal kompüterin alınması və qlobal portalların yaradılması deyil. Bütün bunlar prosesləri kompüterləşməyə və sənəd dövriyyəsinə gətirib çıxarır. Onlayn-etmə anlayışı dövlətin inkişafının sürətlənməsidir: planlama, siyasətçi idarə, lazım olan resursun tətbiq olunmasını istəyir. Təzə texnologiyaların əldə edilməsi, nədəki problemlərin kompüterləşməsi dövlətin idarə olunmasını inteqrasiya edə və ya dövlətin idarə olunmasını tətbiq dairəsini çoxaltda bilmir. Elektron hökumət strategiyası birbaşa dövlət rəsmilərinin iştirakı ilə keçirilir. Ancaq bu vəziyyətdə maliyyə resursunun aidiyyəti qanunla fəaliyyəti göstərilir. Texnoloji inkişaf keçmiş düşüncələrin idarə-edicilərin axırı oldu. Bütün məmurlar bu sistemlərin özü üçün və dövlətimiz üçün hansı səviyyədə lazımlı olacağını düşünməli və vaxt keçdikcə inteqrasiya naminə çoxlu köhnəyönlü düşüncələrdən uzaqlaşaraq kompüterləşməyə yardım etməlidirlər.
4. İnizibati informasiya sisteminin keyfiyyəti. Hökumət qurumları və insanların bir birilə qarşılıqlı onlayn münasibəti digər fərqli icra hakimiyyəti qurumlarının onlayn sisteminin kəmiyyəti, intizamı və linqvistliyindən asılı olur. Sistemin bir birilə münasibəti

informasiya resursu üçün ümumilikdə qaydaların qəbulu, şaquli dərəcədə infarmasiya dövriyyəsi üçün çəraitin təmin edilməsi, hokumət informasiya bazalarında adi axtarış elektron hokumətiin integrasiyasında vacib məsələdir.

5. İnternetdən istifadəyə görə artıq motivasiya. Estonyada Dünya Mərkəzi Bankının apardığı araşdırmada şahidi olduğu, inkişaf etmiş ölkələrin belə hamısında insanlar e-hokumət portalından istifadə etmir. Elə bu səbəbdən belə sistemlərin istifadəsi üçün müxtəlif həvəsləndirici konsultasiyalar keçirmək lazımdır.

6. Bələdiyyələrin problemləri. Elektron hokumət saytı dövlət qurumlarıyla insanların və huquqi vətəndaşların münasibətlərini göstərir. Hakimiyyət qurumlarının bir çoxu elektron hokumət saytına daxil olsada bələdiyyələrdə yeni bir irəliləyiş yoxdur. Bələdiyyələr üçün ümumi heç bir hal nəzərdən keçirilməyib, bələdiyyələrin gördüyü iş haqında bütün bazaları, bələdiyyə qeydiyyatında olan insanlar altı aydan az müddət keçmiyərək seçicilərinə məlumat verməsini, bütöv keçirilən tədbirlərin sənədlərini portala əlavə edilməsini təmin etməlidirlər. Amma bu olanlara baxmayaraq indiki dövrdə bələdiyyələrin kompüterləşməsi gec olur. Bələdiyyələrin kompüterləşməsi ilə bələdiyyələr yerli özünü-idarəetmə işlərində yeni informatika və kommunikasiya texnologiyasının reallaşdırılmasını və insanlara və digər müəssisələrə global şəbəkə vasitəsilə çox miqdarda xidmətlərin göstərməsini, müəssisə çərçivəsində çalışanların kompüter şəbəkələri ilə bir birilə işlərinin yaradılmasını, müəssisədən qıraq lazım olan müəssisələrlə informasiya ötürülməsi işini təmin etməlidirlər. Bələdiyyələrin sayta girişinin fərqliliyi bundan ibarətdir ki, sahədə məskunlaşan insanları maraqlandıran məlumat, şikayətlərinə müvafiq fikri bələdiyyənin saytında yerləşmiş olsun. Bu vaxt sözügedən bələdiyyəyə şikayət etməyə ehtiyac yoxdur, göndərilən şikayətə saytdan baxılacaqdır. Bu işlər görüldükdən sonra həm insanlar həmdə bələdiyyə vaxt itkisinə yol vermir, insanların növbədə qalmasına gerek yoxdur. Bələdiyyələrin sayta girişindən öncə ilk olaraq bələdiyyələrin kompüterləşməsi tətbiq olunmalıdır. Bələdiyyələrin virtuallaşma proqramı üç mərhələlərdə yaranır: 1) bələdiyyələrin tam kompüterləşməsi, internet portallarının yaranması, daxili özünüidareetmədə maliyyə büdcə kompüter proqramının tətbiqlə işlənməsi; 2) bələdiyyələrin sənəd mübadiləsi elektronlanması, 3) komunal

xidmətin elektronlaşmasının bitməsi.

7. İndiki dövrdə gün ərzində 20-25 virus yaranır və bu miqdar artımları həndəsi silsilə vasitəsilə çoxalır. Buna görə təklif edərdim ki, “Elektron hökumətin” mühafizəsi üçün hansısa bir dünya miqyasında tanınan antivirus müəssisəsi ilə imza atılsın. Məs. www.mail.ru elektron poçt saytı “Kaspersky Labat” antivirus müəssisəsi tərəfdən müdafiə olunur və bu istifadə edən şəxslərdə sayta inam yaradır.

8. E-hökumətlə bilavasitə bağlı olan əsas problemlərdən biri bu sistemlərə cavabdeh olanların virtual sistemləri tam öyrənməmələridir. Buna görə də saytın inkişafının və integrasiyası üçün təhsil mərkəzlərində bu elm tədris olunmalıdır. Təhsil mərkəzləri həm paytaxtda, həmçinin bölgələri əhatə edə bilər. Bu təhsil mərkəzlərində həm elektron hökumət sahəsində çalışan həm də digər vətəndaşlar təhsil almıdır. Bu yerlərdə həm əyani həmçinin də distant təhsil sistemləri qurularaq daha keyfiyyətli təhsil verilə bilər. Belə qurulmalı olan layihəni Vergilər Nazirliyindən almaq olar, çünki Vergilər Nazirliyi öz işçilərini daim inkişaf etdirmək üçün Şamaxıda yerləşən Təhsil Mərkəzi tikdirmişdir və vergi işçiləri mütəmadi olaraq inkişaf kurslarında yer alırlar.

9. Avropa ölkələrində olduğu kimi Respublikamızda insanların məlumatlardan istifadə etmək kimi konstitusiya hüququna nəzarət edən qurum yaradılmalı. Məs. Amerika Birləşmiş Ştatlarında belə vəzifələr “İnformasiya üzrə əsas nəzarətçi” (Chief information officer), Böyük Britaniyada “Elektron elçi” (e-envoy) adlanır, Azərbaycan isə bunu “Elektron nəzarətçi” adlandırılır.

Dövlət Qulluğuna imtahanlar zamanı 100 ədəd test sualından yalnız 10 dənəsi informasiya sahəsinə aid olur. Bütöv dövlət müəssisələrində İKT proseslərindən külli miqdarda istifadəsini nəzərə almaqla deyərdim ki, ilk mərhələdə İKT aid olan sualların miqdarı artsın, və yaxudda 10 ədəd sualdan 5-ni yazmağı minimum şərt kimi qoysunlar. E-hökumət saytı bütövlükdə yüksək müsbət enerji təsvir edir. Saytda bir neçə xidmətdən istifadə vaxtı kiçik səhvlər olmağına baxmayaraq bu sahədə başqa səbəbdən və xidmətlərin tam inkişaf etmədiyindən və gələcək zamanda həl olacaq məsələlərə dair bir neçə təklif vermək istərdim:

- Saytda “portal üzrə axtarış” bolməsinin olmamağı. İstifadəçi saytdan istifadə zamanı

axtardığı məlumatı tapmaya bilər. Buna görə də “portal üzrə axtarış” əsas yaradılmalı bir fikirdir:

- Saytda bəzi nazirliklər üzərində onlayn xahiş və xidmətlər bir yerdədir. Deyə bilərik ki, Qazaxıstanın elektron hökumət saytında göstərildiyi kimi onlayn xidmətin qarşısında qırmızı şiriflə yazı yazılsın və yaxudda digər sahədə onlayn xidmətlər bölməsi yaransın;

- Elektron hökumət saytıancaq öz ana dilimizdə işləyir. Lakin ölkəmiz dünyaya integrasiya etdiyindən təklif edərdim ki burada ən az üç dildə- Azərbaycan, rus, ingili dili məlumatlar olsun;

- Saytda “Şəxsi Kabinet” yaradılması daha yaxşı olar. Çünki vətəndaş mail qəbul edə bilər və yaxud göndərə bilər, həmçinin bankinq sistemlərdən istifadə edə bilər;

- Sayta giriş vaxtı “Kömək” bölməsindən düyməni sıxarkən göstərilən məlumatlar əcnəbi dildə olur. Təklif edirəm ki, dil seçimini vətəndaş özü etsin:

- E-hökumət saytı həmçinin istifadəçilərlə ölkənin qarşılıqlı təsiridir, dövlətin insanlara təsiri ilə yanaşı insanların dövlət qurumlarında fəaliyyətini təmin etməlidir. Bu səbəbdən deyirəm ki, saytda dövlət qanunvericiliyinin qəbul olunmasında istifadəçilərinin iştirakı və istifadəsi təmin olunsun. Göstərilənlərə uyğun demək olarkı, B. Britaniyada parlamentlərə petisiyanın verilməsi və yaxudda Vergilər Nazirliyinin rəsmi portalında (www.taxes.gov.az) mütəmadi yerləşdirilmiş “Vergi Məcəlləsi” kampaniyasını demək olar;

- Sinqapurun “elektron hökumət” saytında göstərildiyi kimi respublika saytında “Qeyri rezident” sahəsinin fəaliyyəti və yaxudda ölkəmizə son vaxtlarda turistlərin gəlməsinin çoxalmasını nəzərə alaraq məhz onlar üçün “Turistlər” bölməsinin açılması;

- İstifadəçilərin sayta daxil olmasını çoxaltmaq üçün bir sıra istirahət sahələrinin bu saytda yerləşdirilməsi;

- Saytda həmçinin G2G prosesi ilə başqa hökumət qurumlarının və ölkənin bölgələrinin rəsmi veb sahifələrinə keçid linklərinin yerləşməsi:

- Respublikamızda güclü əhəmiyyətə malik olan son xəbərlərin və vətəndaşları maraqlandıran ictimai hadisələrin xəbərlərini yerləşdirmək.

- “Yeniliklər haqqında” bölməsi aktiv olsa daha interaktiv inkişafa şərait yaradar. Bu sahə ilə xidmətlərə qoşulan hər bir sahədə baş verən dəyişikliklərə müəyyən informasiya gəlir.

3.3 Elektron hökumət layihəsinin dünya təcrübəsi və Azərbaycana tətbiqi.

Elektron hökumət - dövlət qurumlarının vətəndaşlara və biznes qurumlarına informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə xidmət göstərməsidir. Başlıca məqsəd dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, operativliyin yüksəldilməsi və vətəndaşlarla, biznes qurumları ilə, həmçinin öz aralarındakı münasibətlərin daha asan, sadə və şəffaf formada həyata keçirilməsinə nail olmaqdır. Başqa sözlə, müasir dövrdə "elektron hökumət" idarəetmə sisteminin təkmilləşməsinin ən etibarlı üsülüdür. «Elektron hökumət» şəffaflıq, dövlət büdcəsinin qorunması və korrupsiyaya qarşı ən effektiv mübarizə vasitəsidir.

«Elektron hökumət» anlayışı ötən əsrin 90-cı illərində Qərbdə meydana çıxıb. Hazırda bu mexanizm dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində uğurla tətbiq olunur. "Elektron hökumət" texnologiyalarından istifadəyə görə Cənubi Koreya, Sinqapur, ABŞ, Avropada aparıcı iqtisadiyyata malik olan Niderland, Böyük Britaniya və Danimarka lider ölkələr siyahısındadır. Həmin ölkələr idarəetməni internet üzərindən həyata keçirməklə bu sahədə qısa vaxtda böyük inkişaf əldə ediblər. Bu uğurlu beynəlxalq təcrübə Azərbaycana da gətirilib. Azərbaycan MDB məkanında "elektron hökumət" layihəsinə start verən ilk ölkələrdəndir.

Elektron hokumət anlayışı əsasən məhz vətəndaşlarının ödəmə rahatlığınının yaranması üçün daha geniş tətbiq olunur:

- 1.vətəndaşlar ölkə idarəciliyində daha sürətli fəaliyyəti
2. vətəndaşların ödəmələri daha çevik, dinamik aparılması ilə vaxt itkisinin azaldılması
3. məhdud imkana malik şəxslərin də bu vasitələrdən istifadəsi

"Elektron Azərbaycan" -Azərbaycanda "Elektron hökumət" qurulur. İdarəetmənin elektron modeli yaradılır. Ölkədə bu istiqamətdə maraqlı proqramlar yerinə yetirilir və bu proqramlar hesabına dövlət, hakimiyyət orqanlarının gördüyü işlər tədricən Azərbaycan vətəndaşları üçün açılır. Vətəndaşlar istədiyi məlumatı konkret hökumət qurumunun veb saytıdan götürə bilir, həmin idarələrə getmək, məktub yazmaq, öz problemlərilə bağlı əvvəlki dövrdə qapılar arxasında dayanmaq, növbədə durmaq və sairə kimi çox vaxt tələb edən prosedurların əvəzinə birbaşa evində oturub həmin problemlərin həlli istiqamətində müraciət edə bilir.

Bu fəaliyyətin əsası 2003-2012-ci illəri əhatə edən «Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə" Milli Strategiyanın qəbulu ilə qoyulub. Bundan sonra 2005 2008, 2010 2012-ci illər "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə "Elektron Azərbaycan" Dövlət Proqramları qəbul olunub. "2010-2011-ci illərdə "Elektron hökumət"ın formalaşdırılması üzrə Fəaliyyət Proqramı" təsdiqlənib. "Dövlət orqanlarının elektron xidmət göstərmələrinin təşkili sahələrində bəzi tədbirlər haqqında"2011-ci ildə may ayının 23-də Prezident Fərmanı və digər normativ-hüquqi aktlar prosesi bir qədər də sürətləndirib. Əsas hədəf bütün sahələrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının səmərəli tətbiqinin genişləndirilməsi və "Elektron hökumət" quruculuğuna nail olunmasıdır.

Əsas komponentlər- Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi bu zəmində yerinə yetirilən proseslərin fəaliyyətçisi kimi "elektron hökumət"ın formalaşdırılması üzrə başqahökumət qurumları ilə bilavasitə qarşılıqlı əlaqədədir və müvafiq infrastrukturun yaradılması istiqamətində fəaliyyət göstərir. Artıq ölkədə "elektron hökumət"ın işlək mexanizmə çevrilməsi üçün demək olar ki, lazım olan əsas komponentlər yaradılıb. 2008-ci ildə ilk onlayn ödəmə sistemi istifadəyə verilib. Dövlət orqanlarının vahid şəbəkə infrastrukturu formalaşib. Elektron imzanın istifadəsi üzrə Açıq Açar İnfrastruktur qurulub və Milli Sertifikat Xidmətləri Mərkəzi yaradılaraq 2011-ci ilin sentyabrından işə salınıb. Elektron imza xidmətindən istifadə məqsədilə müraciət edən dövlət hakimiyyəti orqanlarına, hüquqi

və fiziki şəxslərə ümumilikdə 15 mindən çox elektron imza sertifikatı verilib. Eyni zamanda dövlət informasiya ehtiyatlarının və şəxsi məlumatların informasiya sisteminin dövlət regestrləri yaradılıb. Elektron sənəd dövriyyəsi tətbiq olunur. Elektron hökumət verilənlər mərkəzi - data-center fəaliyyət göstərir. 2012-ci ilin aprel ayında dövlət orqanlarının informasiya sistemləri ilə integrasiya olunmuş vahid «elektron hökumət portalı» və şlüzü yaradılaraq istifadəyə verilib. Dövlət orqanlarının göstərməli olduğu elektron xidmətlərin siyahısı müəyyənləşib.

www.e-gov.az- «Bir pəncərə» prinsipi əsasında fəaliyyət göstərən «Elektron hökumət» portalı vətəndaşların asanlıqla informasiya əldə etməsi üçündür. İndi vətəndaşın müxtəlif xidmətlər üçün ayrı-ayrı dövlət qurumlarının internet saytlarına daxil olmasına ehtiyac yoxdur. 43 dövlət qurumunun 238 elektron xidməti bir məkanda - "Elektron hökumət» portalında birləşib. Bu internet resursdan istifadə etməklə dövlət qulluğu, məşğulluq, pensiya və sosial müavinət, əmlak və vergi münasibətləri, gömrük işi, torpaq kadastrı, hüquq mühafizə, tələbə qəbulu, turizm, nəqliyyat, rabitə, səhiyyə, ticarət, statistika, təhsil və sairə xidmətləri elektron şəkildə əldə etmək mümkündür.

Artıq www.e-gov.az dövlət orqanlarının elektron xidmətlərə keçidi və onlar arasında operativ əlaqənin yaradılmasını təmin edən universal ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Məsələn, bu sistem tətbiq olunduqdan sonra vətəndaşın hansısa quruma sənəd verərkən, əvvəlki kimi alt sənədləri toplamasına ehtiyac qalmır. Dövlət qurumlarında vətəndaş haqqında yığılmış hər hansı məlumat mövcuddursa, təqdim edilən sənədlər digər aidiyyəti qurumlara da çatdırılır. Bu da vətəndaşı əlavə sənədlər yığmaqdan, başqa dövlət qurumlarına müraciət etməkdən azad edir. Göstərilən xidmətlər internet üzərindən həyata keçirildiyi üçün zaman və məkan anlayışı aradan qalxır. Məsələn, bəzən vətəndaşlar paytaxta - hansısa səlahiyyətli şəxsin qəbuluna uzaq kəndlərdən gəlməli olurlar. Bununla bir neçə gün vaxt itirməklə yanaşı, ən azı yol və mehmanxanaya xeyli pul xərcləyirlər. "Elektron hökumət" portalı bütün bu halları aradan qaldırmaqla yanaşı, fiziki cəhətdən məhdud imkanları olan vətəndaşların da dövlət xidmətlərindən asan, rahat, şəffaf və səmərəli şəkildə yararlanmasına şərait

yaradır. Bunun üçün isə vətəndaş təbii ki, elektron hökumət portalına müraciət etməli, www.e-gov.az saytına daxil olaraq qeydiyyatdan keçməlidir. Onu da deyək ki, elektron xidmətlər üçün dövlət qurumları tərəfindən hər hansı bir vergi, rüsum ödənilməsi nəzərdə tutulmayıbsa, “Elektron hökumət” portalı üzərindən istifadə edilən xidmətlər üçün heç bir əlavə haqq tələb olunmur.

"Elektron hökumət" portalına müraciət edənlərin sayı getdikcə artır. Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin Məlumat Hesablama Mərkəzi tərəfindən hazırlanmış “Elektron hökumət” bülletenlərində yer alan məlumatlara görə, 20.11.2012 - 20.12.2012-ci il tarixində “Elektron hökumət” portalı vasitəsilə 28 dövlət qurumunun 174 xidmətindən 8 min nəfər istifadə etmişdisə, 2013-cü ilin iyul ayı ərzində 43 dövlət qurumunun 130 elektron xidmətindən yararlananların sayı 74 min nəfər olub.

Ən çox istifadə olunan elektron xidmətlərə gəlincə, bunlar telefon nömrəsi üzrə axtarış (Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi), Sığorta edənin uçot nömrəsinin öyrənilməsi, Məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunan gəlirlər və ödənilmiş məcburi dövlət sosial sığorta haqqı barədə məlumatın əldə edilməsi, pensiya kapitalı barədə məlumat, pensiya kalkulyatoru (Dövlət Sosial Müdafiyyə Fondu), Azərbaycan adlarının mənası barədə məlumatın verilməsi (Ədliyyə Nazirliyi), yol nizamnaməsinin pozulması ilə bağlı verilən cərimə və cəzalar haqqında informasiya, PİN haqqında şəxsi informasiyaların axtarılması (Daxili İşlər Nazirliyi) və VÖEN-ə görə ödəyicinin axtarılması (Vergilər Nazirliyi) olub. Onu da deyək ki, ilk mərhələdə dövlət qurumları tərəfindən göstərilən xidmət növlərinin sayının 417-yə çatdırılması qərara alınıb. İndi "Elektron hökumət" portalının mobil versiyası da mövcuddur. Beləliklə, alınmasına saatlar, həftələr və aylar sərf olunan sənəd elektron sənəd dövriyyəsinin tətbiqi ilə, sorğu verən şəxsin identifikasiyasından sonra bir neçə saniyə içərisində əldə edilir. Vətəndaşın kimliyi isə onun elektron imzası ilə müəyyənləşir.

e-imza - Elektron imza hər bir vətəndaşın fərdi imzasını əvəz edən hüquqi vasitədir. 2013-cü il avqustun 1-nə olan məlumata görə, Azərbaycanda dövlət qurumlarına 11

min 483, hüquqi şəxslərə 304, vətəndaşlara 3 min 210 elektron imza vəsiqələri verilib. 3 illik elektron imzanın qiyməti dövlət qurumları üçün 80 manat, hüquqi və fiziki şəxslər üçün 168 manat, əhali üçünsə 30 manatdır. Elektron imzanı "Elektron hökumət" portalından elektron şəkildə, həmçinin bütün poçt şöbələrindən əldə etmək mümkündür.

Elektron imzanın tətbiqinin elektron hökumət quruculuğu və vətəndaşların dövlət qurumlarına müraciətini asanlaşdırması baxımından önəmi böyükdür. Deyək ki, uzaq rayonda yaşayan Azərbaycan vətəndaşı "elektron imza" kartını əldə etməklə, öz evində oturub istənilən dövlət qurumuna elektron şəkildə müraciət edə, məktub, təklif və şikayət yaza bilər. Həmçinin vətəndaş bununla ərizəsinə qanunauyğun şəkildə müəyyənləşdirilmiş vaxt ərzində baxılmasına nəzarət də edə bilər. Yəni, istənilən vaxt sistemə daxil olaraq ərizəsinin hazırda hansı instansiyada baxıldığını müəyyənləşdirir. Artıq Azərbaycanda mobil elektron imza da istifadəyə verilib.

Elektron imza sadə vətəndaşlara yüzlərlə elektron dövlət xidmətindən yararlanmağa imkan verirsə, biznes sektoru üçün daha geniş imkanlar açır. Belə ki, biznes subyektləri - sahibkarlar elektron imza vasitəsilə dövlət qurumlarında qeydiyyatdan keçir, həm yerli, həm də xarici tərəfdaşları ilə ticarət əlaqələri qura, sənədləşmə işlərini rahat və asan şəkildə həyata keçirə bilirlər. Bununla da həm vaxtlarına, həm də maliyyə vəsaitlərinə qənaət etmiş olurlar. Beləliklə, elektron imza və elektron ödəmə sisteminin mövcudluğu Azərbaycanda "elektron hökumət" in prioritetlərindən olan "elektron ticarət" in genişlənməsinə yol açır.

"Elektron ticarət" - Azərbaycanda "Elektron ticarət haqqında" qanun 2005-ci ildə qəbul olunub. Amma o zaman internet üzərindən ödəmə sistemi olmadığından, ölkədə bu sahədə ilk addımlar 2008-ci ildə atılıb. Hazırda Azərbaycanda 2 internet ödəmə şirkəti fəaliyyət göstərir. İndiyədək sistemə 300-ə yaxın şirkət və müəssisə qoşulub. Onların arasında kommunal xidmətlər göstərən qurumlar, telefon, kompüter, parfümeriya, turizm, avia və sığorta şirkətləri, kinoteatr və teatrlar var. Son illər Azərbaycanda internet üzərindən alqı-satqı edənlərin sayında artım olsa da, hələlik bu proses qənaətbəxş səviyyədə deyil. İnternet ödəmə şirkətinin məlumatına görə,

hazırda Azərbaycanda hər ay 5-6 milyon manatlıq elektron ödəmə həyata keçirilir. İnternet üzərində ödəmələrin 60 faizini kommunal xidmətlər - işıq, qaz, su pulu, 30 faizini mobil operatorlar və internet provayderlərə, qalanını isə banklara edilən ödənişlər təşkil edir.

Onu da deyək ki, Azərbaycanda pərakəndə ticarət şəbəkələrində elektron ticarətin rəsmi statistikasını 2012-ci ilin yanvar ayından aparılır. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, internet üzərindən satılan məhsulların 93 faizdən çoxunu qeyri-ərzaq malları təşkil edir. Elektron şəkildə alınan mallar əsasən telefon, suvenir, gül, parfümeriya və sairədir. Adətən internet üzərindən avtomobil, bahalı geyim və əşya alınmır. Ekspertlər dünyanın hər yerində belə olduğunu deyir və bunu onlayn ödəmə sisteminin təhlükəsizliyinə sonadək inamın olmaması ilə izah edirlər. Məsələn, indiyə qədər Azərbaycanda internet vasitəsilə alınan ən bahalı məhsulun qiyməti 2000 manatdan bir qədər çox olub ki, bu məbləğ də səyahət paketi üçün ödənilib.

Azərbaycanda son dövrlərdə mal və xidmətləri internet üzərindən təklif edən resurslar olsa da, xeyli sayda istifadəçilər var ki, xaricdən - "e-bay", "amazon" kimi xarici internet mağazalarından mal alırlar. Bu üzdən həmin pulun ölkə daxilində qalması üçün Azərbaycanda elektron ödəniş sisteminin inkişaf etdirilməsi, başqa sözlə, nağdsız hesablaşmaların həcmnin artırılmasına ehtiyac var.

nağdsız ödəniş - Azərbaycanda nağdsız hesablaşmalarla bağlı prosesə Milli Ödəmə Sistemlərinin fəaliyyəti üzrə 2005-2007-cü illəri əhatə edən Dövlət Proqramı təsdiqlənməsilə start verilib. 2005-ci ildən sonra əmək haqları, pensiyalar və sosial müavinətlərin plastik kartlarla verilməsi, prosesi sürətləndirib. 2006-cı ildən satış nöqtələrində pos-terminallar quraşdırılır. Hazırda Azərbaycanda 5 milyondan çox plastik kart, 2 min 500-ə yaxın bankomat, 37 mindən çox pos- terminal var. Ölkədə 5 prosessinq mərkəzi fəaliyyət göstərir, yeni ödəniş sistemləri tətbiq edilir. Bütün bunlara baxmayaraq, hazırda Azərbaycanda nağdsız hesablaşma pul dövriyyəsinin cəmi 6-7 faizini təşkil edir. Kart sahiblərinin böyük qismi hələ də alış-verişi nağd pulla edirlər. Plastik kartlardan isə daha çox pensiya, əmək haqqı və sosial müavinətlərin alınması, yəni nağd pul çıxarılması məqsədilə istifadə olunur. Bunu

nəzərə alan Mərkəzi Bank, Vergilər Nazirliyi və digər müvafiq qurumlar ölkədə nağdsız ödənişlərin sayını artırmaq üçün fəaliyyətlərini genişləndiriblər. Nağdsız hesablaşmaların inkişaf etdirilməsi üzrə növbəti dövlət proqramı hazırlanıb, banklar kart müştərilərini kartdan istifadəyə stimullaşdırmaq üçün müxtəlif tədbirlər görür, bonus paketləri üzərində işləyir. Son vaxtlar Azərbaycanda bankların əhaliyə güzəştli şərtlərlə xeyli sayda onlayn alış üçün kredit kartları verməsinin prosesə müsbət təsiri olub, onlayn ticarət üzrə dövriyyə artıb.

Amma prosesə ən böyük təkan verə biləcək amil onlayn ödəmələrlə bağlı vergi güzəştlərinin tətbiqi ola bilər. Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq Azərbaycanda mal və xidmətlərin alınması üçün onlayn ödənişlərin Əlavə Dəyər Vergisindən azad edilməsi elektron mağazaların müştərilərini kütləvi şəkildə artırmaqla yanaşı, internet üzərindən təqdim olunan mal və məhsulların qiymətini ucuzlaşdırır. Ona görə də Vergilər Nazirliyi tərəfindən bu istiqamətdə hazırlanan təkliflərin tezliklə reallaşması arzuolunandır.

mobil cüzdan - Prosesi sürətləndirən daha bir vasitə Azərbaycanda mobil ödəmə sisteminin tətbiqi olardı. Belə olarsa, artıq vətəndaşların üzərində pul, kredit kartları, müxtəlif sənəd və vəsiqələr gəzdirməsinə ehtiyac qalmaz. Təkcə mobil telefonun olması kifayət edər. Təsəvvür edin, telefona kart taxmaqla metroda, avtobusda, restoranda mobil telefonunuzu xüsusi qurğuya yaxınlaşdırıb ödəniş edə bilərsiniz. Hətta yol polisi avtomobilinizi saxladıqda mobil telefon sizin sürücülük vəsiqənizi əvəz edə bilər. Bir sözlə, mobil telefon sizin pul cüzdanınıza çevrilər. Beynəlxalq təcrübədə yenilik olan və inkişaf etmiş ölkələrdə uğurla tətbiq olunan mobil ödəmə sisteminin Azərbaycana gətirilməsi və təkcə metro və avtobus üzrə gediş haqlarının bu sistemə qoşulması onlayn ödəmə dövriyyəsinin yüz dəfələrlə artmasına səbəb ola bilər.

Ümumilikdə, nağdsız hesablaşmaların genişlənməsi vergidən yayınma hallarının qarşısını almaqla bərabər, həm də şəffaflığın artırılmasına və korrupsiyaya qarşı effektiv mübarizə aparılmasına kömək edər. Dövlət rusumlarının nağdsız - plastik kartlarla ödənişi bu kimi neqativ halların qarşısını almaq üçün ən etibarlı vasitələrdən

biri sayıla bilər. Bu mənada Azərbaycanda yeni yaradılan ASAN Xidmət mərkəzlərində vətəndaşla dövlət qulluqçusu arasında heç bir ödənişin həyata keçirilməməsi, bütün ödəmələrin elektron qaydada bank vasitəsilə aparılması müsbət təcrübədir.

E-ASAN - "ASAN" xidmət mərkəzləridə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin tabeliyində ölkə Prezidentimizin 2012-ci il 13 iyul ayı tarixində fərmanına əsasən yaradılıb. Vəndəşlərə göstərilən xidmətin operativliyini, keyfiyyət və şəffaflığını artırmaq məqsədi daşıyan mexanizm müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanır. Bu mərkəzlər dövlət qurumları qarşısından təqdim olunan xidmətin elektron və qarşılıqlı təsvirdə yerinə yetirilməsini həyata keçirir. İndi 9 dövlət qurumunun təqdim etdiyi 23 xidməti bir ünvandan almaq mümkündür. Burada doğum, ölüm, nikah və sairə proseslərin qeydə alınması, şəxsiyyət vəsiqələri, ümumvətəndaş pasportlarının verilməsi, sürücülük vəsiqəsinin dəyişdirilməsi, şəhadətnamələrin, arayışların, çıxarışların verilməsi, əmək pensiyalarının təyin edilməsi, notarius xidmətləri və vətəndaşlara lazım olan digər əməliyyatlar həyata keçirilir. Asan Xidmət Mərkəzlərinin xidmətlərindən vətəndaşlar həmçinin telefon və ya internet vasitəsilə ünvanladığı müraciətlər əsasında istifadə edə bilirlər. E-Asan vasitəsilə əhaliyə bir sıra elektron xidmətlərin göstərilməsi təmin edilir. Hazırda Bakı şəhərində 2, Sumqayıt şəhərində 1 Asan Xidmət Mərkəzi açılıb, eyni zamanda "ASAN xidmət" şəbəkəsinin ölkənin bütün ərazisini əhatə etməsi məqsədilə avtomobil və iritutumlu avtobuslar vasitəsilə müxtəlif rayonların sakinlərinə "Səyyar xidmət" göstərilir. Perspektivdə Asan Xidmət Mərkəzlərinin sayının artırılması nəzərdə tutulur. Mərkəzlərin sayının artırılması dövlət xidmətlərinin vətəndaşlar üçün əlçatanlığının təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətli olmaqla yanaşı, bir sıra vacib xidmətlərin "ASAN"a gətirilməsi və ya onlayn təqdim olunması məqsədəuyğun sayılır. Bunlardan biri daşınmaz əmlaklara "küpça"nın verilməsidirsə, digəri avtomobillərə dövlət nömrə nişanlarının alınmasıdır. Məsələn, ABŞ-da avtomobilə nömrə almaq üçün Motorlu Vasitələr Departamentinə getmək şərt deyil. Internet

üzərindən müraciət edib dövlət rüsumu ödədikdən sonra, nömrələr poçt vasitəsilə 4 gün ərzində evinizə gətirilir.

Bütün dövlət qurumlarının hələ də sonadək bu prosesə qoşulmaması və zəruri xidmətlərin hamısının "Elektron hökumət portalı"na integrasiya olunmaması e-hökumət quruculuğunu ləngidən amillərdən sayılır. Eyni zamanda geniş əhali təbəqəsinin proses barədə tam məlumatlı olmaması, e-hökumətin gətirdiyi yeni ixtisaslar üzrə peşəkar kadr çatışmazlığı, bir sıra rayonlarda "e-hökumət"in tətbiqinin gecikməsi, bəzi dövlət strukturlarının "e-hökumət"ə biganə yanaşması, bəzən elektron informasiyaların zənginləşdirilməməsi və yenilənməməsi, korrupsiyaya meyl göstərən bəzi şəxslərin e-hökumətin tətbiqi ilə bağlı prosesdən yayınmağa cəhd göstərməsi, elektron idarəetmədə hələ də bürokratik sənədlərin mövcud olması bu sıraya aiddir.

Azərbaycanda "E-hökumət" quruculuğuna bu maneələri də sadalamaq mümkündür: elektron bank xidmətlərinin kifayət qədər inkişaf etməməsi, kartla deyil, nağd pulla alış-verişin hakim olması, bir sıra qurumların onlayn ödəmə sisteminə qoşulmaması, dövlət qulluqçularının müəyyən kəsiminin yuxarı yaşda olması səbəbilə İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarından istifadə etməməsi və xidmətin tətbiqində elektron vasitələrə meyl göstərməməsi.

Azərbaycanda e-hökumət quruculuğunu sürətləndirmək, prosesin inkişafına nail olmaq üçün bir sıra əlavə tədbirlər görülməlidir. Dövlət qurumları ilə yanaşı, özəl sektor, QHT və bələdiyyələrin də "Elektron hökumət"də təmsilçiliyinin genişləndirilməsi müsbət addım olardı. Digər tərəfdən, bəzi xidmətlər müqabilində müəyyən bir məbləğin ödənilməsi şərti olduğundan, onlayn qaydada dövlət rüsumlarının ödənməsi sistemi işlək olmalı və buna dair məlumat ortaq elektron məlumat bazasına daxil edilməlidir.

Məsələn, Danimarkada "elektron hökumət" saytı dövlət qurumları, sahibkarlar və əhalini bir şəbəkədə qarşılaşdıran və digər elektron xidməti göstərən, dövlət üzərində nağd pul transferlərini təşkil edən sahədir. Hesablamalara görə, virtual bank hesabları vasitəsi ilə yerinə yetirilən nağd transferlər hər dövrdə vətəndaşların 150

milyon, biznes sektorunun isə 50 milyon evroya qazanmasına səbəbdir. Danimarka vətəndaşları “Elektron-Box” fərdi electron mailinə malikdir və bütöv ölkə qurumlarından həmçinin krallıqların müəssisələrindən təqdim olunan mesajlar həmin portal daxili olur. Danimarkanın "e-hökumət" saytının xidməti daxilində tələbə kreditorları, dövlət təqaüdlərinin idarəsi, gəlirin qeydiyyatı və digər sahələrdir.

Bundan başqa, dövlət qurumlarının arasında ortaq və bir-birilə əlaqəli məlumat bazasının olması şərtidir. Məsələn, Səhiyyə Nazirliyinin apardığı yoxlama və analizlər Daxili İşlər Nazirliyinin əməkdaşı üçün çatımlı olarsa, polis əməkdaşının vətəndaşdan sürücülük vəsiqəsi almağa yararlı olub-olmaması barədə arayış istəməsinə ehtiyac qalmaz. Çünki o, bu məlumatı onlayn şəkildə görə bilər.

Ümumilikdə, "Elektron hökumət" in inkişafı ilə bağlı atılan addımların effektivliyini təmin etmək üçün hökumət qurumları tərəfindən virtual xidmətin tam təşkili, həmçinin miqdarının və kəmiyyətinin qalxması, insanların xidmətdən məmnunluğunun yüksəldilməsi olduqca vacibdir.

"Elektron hökumət" portalından istifadə edənlərin sayını artırmaq üçünsə zənnimizcə, bu sahədə maarifləndirmə işləri genişləndirilməli, sosial şəbəkələrdə təmsilçilik müxtəlif maraqlı təqdimatlarla yüksəldilməli, regionlarda görüşlər keçirilməli, bukletlər paylanmalı, KİV-də məlumatlandırıcı yazıların və televiziya verilişlərin sayı artırılmalıdır.

ən son mərhələ - e-səsvermə - Dünyada e-hökumət quruculuğunun ən son mərhələsi internet üzərindən səsvermə kimi demokratik vasitənin tətbiqidir. Müasir dövrdə e-nəslin formalaşması artıq bütün xidmət və fəaliyyətlərin internet üzərindən təqdim olunmasına zərurət yaradır. Məsələn, Avropa Birliyinə üzvü olan bəzi ölkələrdə gənclərin seçkilərdə aşağı iştirak faizini müasir media, informasiya texnologiyaları vasitəsilə artırmaq mümkün olub. Hər seçicinin səsinin əhəmiyyətli olması, seçkinin vətəndaşlara qərarvermə prosesində dolayısı ilə iştirak etmək üçün şərait yaratması, namizədlər barəsində obyektiv məlumatların çatdırılması baxımından e-səsvermə və e-seçkinin tətbiqinin rolu əvəzsiz sayılır. Artıq bir neçə Avropa ölkəsində e-seçki sistemi uğurla tətbiq olunaraq, səsvermə mobil telefon vasitəsilə həyata keçirilir. E-

seçki sisteminin daha ucuz, asan, az bürokratik, müdaxilə oluna bilməyən, seçkisonrası verilən səsə yoxlanmasına şərait yaradan yenilik olması e-demokratiyanın bərqərar olması baxımından "e-hökumət" layihəsinin əhəmiyyətini ölçüyəgəlməz edir.

Azərbaycan hökumətinin bütün mütərəqqi yeniliklərə açıq olması, beynəlxalq təcrübədə uğurla tətbiq olunan mexanizmlərin ölkəyə gətirilməsi və həyata keçirilməsində siyasi iradə nümayiş etdirməsi yaxın illərdə "elektron hökumət" layihəsinin uğurla yekunlaşacağını söyləməyə əsas verir. Bu baxımdan hazırlanmaqda olan 2016-cı ilədək "Elektron hökumət" in inkişafı üzrə yeni dövlət proqramından gözləntilər böyükdür.

Bu baxımdan ölkədə "rəqəmli fərqliliyin" azaldılması və genişzolaqlı internetin tətbiqinin genişlənməsinə zərurət duyulur. Sadə vətəndaşların «elektron hökumət» in xidmətindən tam yararlanması üçün əhəlinin informasiya texnologiyaları sahəsində bilik və təcrübəsinin artırılmasına ehtiyac var. Bu sahədə bölgələlərə xüsusi diqqət yetirilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Rəsmi məlumatlara görə, Azərbaycanın bütün ərazisində yüksək sürətli və keyfiyyətli geniş zolaqlı internetdən istifadənin genişləndirilməsi planlaşdırılır. Belə ki, 2013-2015-ci illəri əhatə edən fəaliyyət proqramına əsasən, "Hər evə optika" prinsipi üzrə bütün şəhər və rayonların rabitə şəbəkəsi optik kəbellə təmin olunacaq. Bununla da, nəinki paytaxtda, hətta ölkənin ən ucqar nöqtəsində belə saniyədə 100 meqabitə qədər sürətli internetdən istifadə etmək mümkün olacaq. Əsas hədəf 2017-ci ilə qədər ölkədə genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayını 85 faizə çatdırmaqdır ki, bu da həmin vaxt üçün inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə bərabər olacaq.

Azərbaycanda eyni zamanda kosmik sənaye yaradılır. Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2013-cü ilin «İKT ili» elan olunması bu sahədə işlərin daha sürətlə həyata keçirilməsinə təkan verib. 2013-cü il fevralın 8-də Azərbaycan orbitə ilk süni peykini buraxaraq az sayda olan kosmik ölkələr sırasına qoşulub. Telekommunikasiya peykimiz artıq istismara verilib. Gözləntilərə görə, peykin fəaliyyəti ölkədə müasir informasiya-kommunikasiya və rabitə sisteminin daha sürətli inkişafını təmin edərək,

respublikanın bütün ərazisini yüksək keyfiyyətli internet və televiziya yayımı ilə əhatə edəcək.

Azərbaycanda e-hökumət quruculuğunu sürətləndirmək, prosesin inkişafına nail olmaq üçün bir sıra əlavə tədbirlər görülməlidir. Dövlət qurumları ilə yanaşı, özəl sektor, QHT və bələdiyyələrin də "Elektron hökumət"də təmsilçiliyinin genişləndirilməsi müsbət addım olardı. Digər tərəfdən, bəzi xidmətlər müqabilində müəyyən bir məbləğin ödənilməsi şərti olduğundan, onlayn qaydada dövlət rüsumlarının ödənməsi sistemi işlək olmalı və buna dair məlumat ortaq elektron məlumat bazasına daxil edilməlidir.

Məsələn, Danimarkanın "e-Hökumət" portalı - dövlət qurumları, sahibkarlar və əhalini bir şəbəkədə birləşdirən və müxtəlif e-xidmətləri təqdim edən, ölkə üzrə bütün pul köçürmələrini təmin edən mərkəzdir. Hesabatlara əsasən, elektron bank hesabları vasitəsilə aparılan pul köçürmələri hər il vətəndaşların 150 milyon, biznes sektorunun isə 50 milyon avroya qənaət etməsinə səbəb olur. Danimarka vətəndaşları "Elektron-Box" fərdi elektron mailinə malikdir və bütöv ölkə qurumlarından həmçinin krallıqların müəssisələrindən təqdim olunan mesajlar həmin portal daxili olur. Danimarkanın "e-hökumət" saytının xidməti daxilində tələbə kreditörələri, dövlət təqaüdlərinin idarəsi, gəlirin qeydiyyatı və digər sahələrdir.

Bundan başqa, dövlət qurumlarının arasında ortaq və bir-birilə əlaqəli məlumat bazasının olması şərtidir. Məsələn, Səhiyyə Nazirliyinin apardığı yoxlama və analizlər Daxili İşlər Nazirliyinin əməkdaşı üçün çatımlı olarsa, polis əməkdaşının vətəndaşdan sürücülük vəsiqəsi almağa yararlı olub-olmaması barədə arayış istəməsinə ehtiyac qalmaz. Çünki o, bu məlumatı onlayn şəkildə görə bilər.

Ümumilikdə, "Elektron hökumət" inkişafı ilə bağlı atılan addımların effektivliyini təmin etmək üçün dövlət orqanları tərəfindən elektron xidmətlərin geniş tətbiqi, onların sayının və keyfiyyətinin artırılması, vətəndaşların xidmətlərdən məmnunluğunun yüksəldilməsi olduqca vacibdir.

"Elektron hökumət" portalından istifadə edənlərin sayını artırmaq üçün sənətimizcə, bu sahədə maarifləndirmə işləri genişləndirilməli, sosial şəbəkələrdə

təmsilçilik müxtəlif maraqlı təqdimatlarla yüksəldilməli, regionlarda görüşlər keçirilməli, bukletlər paylanmalı, KİV-də məlumatlandırıcı yazıların və televiziya verilişlərin sayı artırılmalıdır.

ən son mərhələ - e-səsvermə - Dünyada e-hökumət quruculuğunun ən son mərhələsi internet üzərindən səsvermə kimi demokratik vasitənin tətbiqidir. Müasir dövrdə e-nəslin formalaşması artıq bütün xidmət və fəaliyyətlərin internet üzərindən təqdim olunmasına zərurət yaradır. Məsələn, Avropa Birliyinə üzvü olan bəzi ölkələrdə gənclərin seçkilərdə aşağı iştirak faizini müasir media, informasiya texnologiyaları vasitəsilə artırmaq mümkün olub. Hər seçicinin səsinin əhəmiyyətli olması, seçkinin vətəndaşlara qərarvermə prosesində dolayısı ilə iştirak etmək üçün şərait yaratması, namizədlər barəsində obyektiv məlumatların çatdırılması baxımından e-səsvermə və e-seçkinin tətbiqinin rolu əvəzsiz sayılır. Artıq bir neçə Avropa ölkəsində e-seçki sistemi uğurla tətbiq olunaraq, səsvermə mobil telefon vasitəsilə həyata keçirilir. E-seçki sisteminin daha ucuz, asan, az bürokratik, müdaxilə oluna bilməyən, seçkisonrası verilən səs yoxlanmasına şərait yaradan yenilik olması e-demokratiyanın bərqərar olması baxımından "e-hökumət" layihəsinin əhəmiyyətini ölçüyəgəlməz edir.

Azərbaycan hökumətinin bütün mütərəqqi yeniliklərə açıq olması, beynəlxalq təcrübədə uğurla tətbiq olunan mexanizmlərin ölkəyə gətirilməsi və həyata keçirilməsində siyasi iradə nümayiş etdirməsi yaxın illərdə "elektron hökumət" layihəsinin uğurla yekunlaşacağını söyləməyə əsas verir. Bu baxımdan hazırlanmaqda olan 2016-cı ilədək "Elektron hökumət" in inkişafı üzrə yeni dövlət proqramından gözləntilər böyükdür.

İnternet sahəsində bir sıra araşdırmalara imza atan ekspert Azər Həsərat bizimlə söhbətində ölkəmizdə mümkün qədər qısa müddət ərzində elektron hökumətlə bağlı prezident səviyyəsində iradə nümayiş etdirildiyini bildirdi. Amma ekspert təəssüflə dedi ki, bəzi dövlət qurumlarında, xüsusilə hamı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən xidmətlərin elektron formaya keçirilməsi olduqca ləng gedir: “Ölkəmizin qısa müddət ərzində elektron hökumət idarəçiliyinə keçməsi üçün dövlət konkret maliyyə ayırıb

və tapşırıqlar verilib. Bəzi nazirliklər və dövlət qurumları elektron hökumət idarəçiliyinə keçmək üçün mümkün olan addımları atırlar. Lakin bu fikirləri bütün qurumlara aid etmək düzgün olmazdı. Ümumilikdə, vətəndaşların müəyyən sənədlər almaqla əlaqədar ən çox ünsiyyətdə olduğu təşkilatların çoxunun hələ də internet saytı yoxdur, yaxud olanlar da ala-yarımçıq vəziyyətdədir. Xüsusi vurğulaya bilərik ki, Vergilər Nazirliyi bu sahədə həmişə öndə olub. Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları, Daxili İşlər nazirlikləri də bu sahədə ciddi addımlar atır. Son vaxtlar bu siyahıya Dövlət Gömrük Komitəsi də qoşulub. Belə qurumların adlarını çoxalda bilərik və sevindiricidir ki, bu, artan xətt üzrə davam edir”.

Ekspertin sözlərinə görə, 5 il bundan əvvəl müşahidələrə başlayanda çox az sayda dövlət qurumları elektron hökumət prinsipləri əsasında işləməyə üstünlük verirdilər: “Amma son illər elektron hökumətin elementlərinin tətbiqi adını çəkdiyim və çəkmədiyim bir çox nazirliklərdə, dövlət komitələrində tətbiq edilməkdədir. Amma təəssüflər olsun ki, bunlardan daha öndə getməli olan Nazirlər Kabineti hələ də yerində sayır. Ayrı-ayrı nazirliklərdə elektron hökumət elementləri təşkil edilir, istifadəyə verilir, amma Nazirlər Kabinetinin özünün internet saytını açıb baxsaq, görərik ki, bununla bağlı heç bir iş görülməyib”.

E-hökumətin mənfilikləri- Elektron hökumət layihəsinin mənfə tərəflərindən biri onun etibarlılıq məsələsidir. İnternet mühitində hələ təhlükəsizliyin tam olaraq təmin edilə bilməməsi, bütün gizli, şəxsi məlumatların elektron mühitdə olması, pişiyin önünə ciyər qoymağa bənzəyir. Çünki haker adlanan və bu işi peşə halına gətirən insanların bu tip məlumatlara çatması heç də çətin deyil. E-hökumət quruculuğunda ikinci problem əhalinin bu sahədə kifayət qədər biliklərə malik olmamasıdır. Amma həqiqət bundan ibarətdir ki, bu sahə inkişaf etdikcə tədricən vətəndaş cəmiyyəti də maariflənərək problemlərini elektron sahədə həll etməkdə daha maraqlı olacaq. Bir sözlə, vətəndaşların üzləşdikləri problemin həllinə görə hansısa idarə və ya dövlət orqanının qapısında saatlarla, günlərlə vaxtlarını və sinirlərini tükətməsinə ehtiyac

qalmayacaq. Ən əsası isə, “ədalətsizlik etdilər”, “məni aldatdılar”,” rüşvət aldılar” kimi sözlər elektron hökumətin tətbiqi nəticəsində arxivə gömüləcək.

XXI əsrin əvvəli təkcə illərdə deyil həmçinin yeni dövrün başlanğıcı deyil, bu həmdə təzə idarəetmə sahəsinin “Elektron Government”ilinin başlanğıcıdır. “Elektron - Government” birləşməsinin bir başa hərflərlə tərcümə olunmağı düz deyil, bu əlaqənin əsl mahiyyətini göstərmir. Hökumət və strukturun infarmasiya-komunikasiya vasitələri ilə insanlar və ticarət sahələrinin əlaqəli köməyi ilə idarəsidir.

“E-hökumət” layihəsində bütöv idarə qurumları insanlara təsir edən yalnız bir qurum kimidir. Hökumətin inkişafı çox çevik və dinamik olmağı daha yaxşıdır. Burada vacib proses xidmətin sürəti və keyfiyyətinə göstərir. Göstərilənlər həm istifadəçilərə böyük xidmətlər həmçinin dövlətin idarəetməsinin qalxmasına şərait yaradır.

Elektron hökumətinformasiya mühitinə tabe olan hökumət idarəsidir. Onlar informasiya telekomunikasiya texnikasının imkanına və vətəndaş sahəsinin mövqeyinə əsaslanmışdır. İstifadəçilərin tələblərinə, iqtisadi artıma, insane nəzarətinə daxil olan və integrasiya istiqamətində öyrənilir. Digər dövlətlərdə və ilk növbədə Amerika Birləşmiş Ştatlarında və B.Britaniyada elektron – hökumətə bütövlükdə hökumətin inkişafının etibarlılığının çoxalmasına yönəlmiş bir layihə kimi baxılmaqdadır. Fikrimə əsasən elektron hökumətin əsas qayəsi odur ki, ayrı ayrı qurumların yeni infarmasiya texnikalarından istifadəsi nəticəsində günü gündən vətəndaşlara daha keyfiyyətli xidmət təşkil edir. Elektron hökumətin təqdim etdiyi xidmətin istehsalçıları istifadəçilər, qeyri dövlət təşkilatı və yaxudda ölkə strukturu ola bilər.

E-hökumət yalnız dövlət və istifadəçilər arasında olmur. Həmçinin, ölkədaxili qarşılıqlı əlaqədə əhatələnib: sistemlərin daxilində idarəsi: icrası, qanunlar, məhkəmələrin system daxilində öyrənilməsi.

E-hökumətin funksionoloji əhatəsini üç növə bölmək olar: idarəedici dövlət qurumu ilə hökumət (hökumətin fəaliyyətində həmən idarə edici qurumlar üçün

şərait), istifadəçilər ilə dövlət (dövlət xidmətinin təqdimatı) və ticarət ilə dövlət (huquqi obyektlər üçün xidmət). Bütün göstərilənlərə görə bu maddələr nəzərdə tutulub: G2G (government to government); G2C (government to citizen); G2B (government to business) .

E- hökumətmüxtəlif informasiyalardan və kommunikasiyalardan istifadəsilə hökumətin idarəsidir və üç növdə göstərilir:

- Elektron idarə edici növ
- Elektron parlamentlər
- Elektron məhkəmələr

Bütünlükdə electron idarəetməni dörd sahəyə bölmək olar:

- E-xidmətlər. Bu sahəyə görə ölkənin virtual məlumatlar, program, struktur və xidmət nəzərdə tutulub. Göstərilənlər həftə ərzində yeddi gün, gündəlik isə 24 saatadək işləyir.
- E-menecment. Bunlara giriş informasiya sistemlərini təşkil edən, department daxili virtual sənədlərin dövriyyəsinə yerinə yetirən sistemlər daxildir. E-idarəetmə qədim idarə üsullarından fərqlənərək istifadəçilər üçün daha yeni və müasir system yaratmağı təklif etmişdir.
- E-demokratiya. E-hökumətin bu sahəsini təşkil etmək və təminatı olduqda qəlizdir. E-demokratiya əsasən virtual vəsaitlərdən istifadə olunmaqla hokumət siyasətinin daha sürətli inkişafı və ölkənin qurumlarının işlərində daha dinamik istifadəyə imkan verir.
 - E-kommersiya. E-kommersiya istifadəçilərə öz vasitələri ilə hokumətdən məhsul və əmtəə götürməyə şərait yaradır. Məs. insanlara vergi borclarını, mənzillərin xərclərinin ödənməsinin, minik vasitələrində qeydiyyat məsələləri ilə bilavasitə əlaqəli proseslər

göstərməyə şərait yaradır. Ölkə də özlüyündə insanlardan özlərinə lazımı olan xidməti götürə və yaxudda müqavilə əsasında ala bilər.

Hökumətin electron sistemlərdə idarəsi zamanı bəzi nüanslar götürülməlidir: “internetləmənin” mövcud səviyyəsi (30 faizədək ölkə vətəndaşı, bütöv idarə orqanı), lazım olan informasiya texniki vəsaitləri və növlərinin yaranması (e-sənəd, e-imza və b.), büdcə təminatları, göstərilən kadr hazırlığı, vətəndaşların inkişaf səviyyəsi, həmçinin xarici praktikanın ölkə vətəndaşlarına təklif olunması.

- E-hökumət insanlar üçün daha çevik, dinamik, şəffaf, etibarlı etmək niyyətilə informasiya kommunikasiya texnologiyasından istifadə etmişdir. Göstərilənlərə görə e-hökumətə bunlar daxildir:
- İnternet vasitəsi ilə müxtəlif məlumatlara malik olma (qaydalar, normativ - hüquqi aktlar, lazımi sənəd, iqtisadi elmi biliklər və b.)
- E-kanaldan istifadə nəticəsində insanların hökumət sahələrində fəaliyyətini və məmurlar ilə qarşılıqlı münasibəti (electron surətdə sənədlərin götürülməsi)
- Müxtəlif proseslərin göstərilərək aparılması nəticəsində hökumətin haesablaşmalarının edilməsi. Belə proseslər rüşvətxorluğun qarşısını alır.
- Zaman və maliyyə itkisi olmadan xırda ticarət sahibkarları dövlət qurumları ilə əlaqə yaradır (Vergilər Nazirliyinə bəyannamələrin electron surətdə yönləndirilməsi, Komersiya hüquqi şəxslərin fəaliyyəti və s.) Cədvəl 1.

Ölkələr	Xidmətin növü	Adi üsulla	E-xidmətin tətbiqilə
Azərbaycan	Kommersiya hüquqi şəxslərin fəaliyyəti	11 - 30 gün	4 gün
Braziliya	Şənədlərin təqdim olunması	Bir neçə gün	20-30 dəq.
Hindistan	Torpaq sahələrinin	7 - 15 gün	5 dəq,

	qeydiyyatı		
Yamayka	Gömrük sahəsi	2 - 3 gün	3 - 4 saat
Filippin	Gömrük prosesi	8 gün	4 - 48 saat

Cədvəl 1 : E-xidmətin tətbiqiləzəmana qənaət

E-hökumətə keçmək üçün sərvətlərin məhv olmasına həmçinin işçilərin işdən çıxarılması əsas proses olmamalıdır. Lakin bütün göstərilənlər əsas sahələrindən biri kimi göstərilərsə əsas xeyri dövlətin sistemlərin inkişafına və maliyyə yatırımı kimi istifadəsi fiziki və hüquqi şəxsləri əlində olan proseslərdir. Bunlar gəlirdən istifadə məqsədilə dövlətin əlaqəyə girdiyi obyektlər üçün daha sərfəlidir. Göstərilənlər nəzərə alınmasa e-hökumətə keçid prosesi gecikə bilər. Dövlət qurumları və vətəndaşlar üçün e-hökumətə inteqrasiyanın əhəmiyyəti:

1. E- hökumət fəaliyyəti daha da çoxaldır. İKT bütün informasiyanın alınması və hökumət qurumlarının fəaliyyətilə əlaqədar məsələnin həlli prosesini çoxaldır. Gələcək dövrdə proseslərin dövlətdaxili, digər informasiyaların fəaliyyətinə geniş şərait yaradır.

2. E-hökumət xidmətin kəmiyyətini qaldırır.

İstehlakçıya tərəf yönləndirilən əsas məsələdir. Xidmətlər sahəsində inkişaf istehlakçıların tələbatları üstündə yaranır həmçinin onlayn vəziyyətdə olan xidmət digər xidmət növlərindən elə də fərqlənmir. Şəbəkə bu sahədə dövlətə kömək göstərməklə onlayn sistemi daha da gücləndirir.

3. E-hökumət birbaşa nəticələri yaxşılaşdırmağa çalışmalı. İnternet bütün istifadəçilərə məlumat, nəticə və həmçinin digər informasiya almağa yardım edir. Məs. onlayn məlumat və təlim sahələrinin öyrənilməsi, tibb sahəsində xəstələrin qəbulunun asanlaşması və .b.

4. E-hökumət dövlət qurumları və insanlar daxilində şəffaflığın və etibarlılığın təmin edilməsinə köməklik edir. Belə etibarlılığın inkişafı hökumətin əsas qayəsidir.

E-hökumətin inkişafının on əsas amilini göstərirlər:

1. Liderlik və öhdəçilik . İşə bilavasitə cavab verməli olan şəxslər dəyişiklikləri daimi nəzərdə saxlamalı və öz üzərində işləməlidir.

2. İnteqrasiya. E- hökumət təzə növ sahə olsa da əsas proses deyil. Electron hokumət siyasətə, xidmətlər sektorunun müxtəlif sahələrinə həmçinin vətəndaşların iştirak etdiyi ərazilərə doğru daim inkişaf edir.

3. Hökumət arası əlaqələr. E-hökumət həmin vaxt daha sürətli inkişaf edirki, digər qurumlar eyni mövqedə birləşsin.

4. Maliyyə. Maliyyənin əsas proqramları inovassiyaları və başqa prosesləri işıqlandırmalıdır.

5. İmtiyazlar. Fəaliyyətində dövlət işçilərindən onlayn vaxtda təklif edilməni inkişaf etdirməlidir. Yəni onlayn sistemdə təklif olunan xidmət offlayn rejimin istifadəçiləri iştirak etmir.

6. Seçim etmək. İstifadəçilər görə biləcəyi xidmətdən istifadədə olduqda sərbəstdirlər.

7. Vətəndaşların cəlb edilməsinin mövcudluğu. E-hökumətin təklif etdiyi xidmətlər böyük sahəyə məxsusdur həmçinin iştirakçıların formalaşdırılmasında iştirakı təmin edirki, iştirakçıların qoşulması və marağı artsın.

8. Tam məxfi. E-hokumətdə fiziki və huquqi vətəndaşların maliyyə sirlərini qorumaq məqsədilə məxfiliyin fəaliyyəti.

9. Şəffaflıq, etibarlılıq, fəaliyyət. İstifadəçilərin etibarlılığını qazanılması üçün əsas amillərdən birincisidir.

10. Monitoring ,qiymətləndirmə. Əsas sahələrin həllində xərclərin, gəlirlərin, istehsalın həcmnin gözlə görülməyə dəyər dərəcədə dəyişməsi.

Bütünlükdə isə E-hokumətin başqa üstünlüklərini bu cədvəldə görmək olar:

Xarakteristika	Sənayə erasının dövləti	E-dövlət
İdarəetmə	Bürokratik	Vətəndaşlara şəfəf xidmət
Xidmət forması	Sənəd işi	Elektron formaların verilməsi
Zaman	İri zaman itkisi	Onlayn cavablandırma
İdarəetmə	Birbaşa və imtiyazlı	Dolayısı və imtiyazsız
Vəsaitlərin transfer vasitələri	Maliyyə əməliyyatları	Vəsaitlərin ümumi hesablaşması
Hesabatların qurulması	İri zaman müddəti və sərfiyyat	Kiçik zaman itkisi və etibarlılıq
Rabitə sistemi	İnformasiya texnologiyasının zəifliyi	İnteqrasiya olunmuş şəbəkə

Nəticə və təkliflər

Bütün dövlət qurumlarının hələ də sonadək bu prosesə qoşulmaması və zəruri xidmətlərin hamısının "Elektron hökumət portalı"na integrasiya olunmaması e-hökumət quruculuğunu ləngidən amillərdən sayılır. Eyni zamanda geniş əhali təbəqəsinin proses barədə tam məlumatlı olmaması, e-hökumətin gətirdiyi yeni ixtisaslar üzrə peşəkar kadr çatışmazlığı, bir sıra rayonlarda "e-hökumət"in tətbiqinin gecikməsi, bəzi dövlət strukturlarının "e-hökumət"ə biganə yanaşması, bəzən elektron informasiyaların zənginləşdirilməməsi və yenilənməməsi, korrupsiyaya meyl göstərən bəzi şəxslərin e-hökumətin tətbiqi ilə bağlı prosesdən yayınmağa cəhd göstərməsi, elektron idarəetmədə hələ də bürokratik sənədlərin mövcud olması bu sıraya aiddir.

Azərbaycanda "E-hökumət" quruculuğuna bu maneələri də sadalamaq mümkündür: elektron bank xidmətlərinin kifayət qədər inkişaf etməməsi, kartla deyil, nağd pulla alış-verişin hakim olması, bir sıra qurumların onlayn ödəmə sisteminə qoşulmaması, dövlət qulluqçularının müəyyən kəsiminin yuxarı yaşda olması səbəbilə İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarından istifadə etməməsi və xidmətin tətbiqində elektron vasitələrə meyl göstərməməsi.

Sonda onu demək olar ki, müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının durmadan inkişafı onun həyatımızdakı rolunu daha da artırır. Artıq günümüzün bir parçasına çevrilən yeni texnologiyaları bilməmək, onunla ayaqlaşmamaq mümkün deyil. Təsadüfi deyil ki, hazırda informasiya texnologiyalarından istifadə səviyyəsi cəmiyyətin inkişaf parametrlərindən sayılır. Bu texnologiyalar isə insan hüquq və azadlıqlarının reallaşmasında mühüm bir vasitəyə çevrilib. Ona görə də, yeniliklərə yiyələnin ki, hüquqlarınızdan daha geniş istifadə edə bilərsiniz.

Hökumət Ödəniş Portalına (HÖP) yaxın gələcəkdə sistem çərçivəsində əlavə ödəniş metodlarının (e-pul, ödəniş terminalları, smart-kartlarla integrasiya) tətbiqi və

daha geniş funksional imkanların yaradılması nəzərdə tutulur. Portal SINAM şirkəti tərəfindən istifadəyə verilmişdir.

Hazırda portala 59 təşkilat daxil olmuşdur. Sayt bir neçə nazirliyə, DGK(Dövlət Gömrük Komitəsi), DS MDF(Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna), BDYP(Baş Dövlət Yol Polisinə), digər kommunal xidmətlərə və 46 maliyyə müəssisəsinə xidmətlərini təqdim edir. Bu sistemlər vasitəsi ilə bir ay ərzində 70 milyon miqdarında ödəmə qəbul edilir və ölkə büdcəsinə daxil olur. Ödəmələr 1836 filialda əsas rejimdə qeyd olunan ödəmə məntəsində, 3286 bank prosedurçusu tərəfindən birbaşa şəkildə və POST terminaldan istifadə olunmaqla ödəmə kartı vasitəsi ilə yığılır. Həmçinin, plastik kartla İnternet, bankomatlar vasitəsi ilə bank hesabından ödəniş etmək də mümkündür. HÖP sistemi bütün vergilərin, rüsumlarının və digər ödəmələrin müəyyən bir sayt vasitəsi ilə ölkə büdcəsinə ödənməsinin və bununlada ölkə xəzinadarlığının inkişafına şərait yaratdı.Layihənin birinci mərhələsi – KÖMİS sistemi 2008-cı ilin əvvəllərindəSINAM şirkəti tərəfindən istifadəyə verilmişdir və kommunal ödənişlərin yığımını təmin edirdi. 2013-cü ildə isə bu sistem inkişaf etdirilərək Hökumət Ödəniş Portalına transformasiya edildi.Hökumət Ödəniş Portalını səciyyələndirən aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri qeyd etmək olar:

Sistem “Azərbaycan Respublikasında Milli Ödəniş Sisteminin İnkişafı üzrə 2005-2007-ci illər üçün Dövlət Proqramı” çərçivəsində yaradılmışdır.

Yeni texniki və program təminatlarına əsasən belə sistemlərin istifadəsi nəticəsində istifadəçilərə sistemlərə qoşulmuş maliyyə orqanlarının hər hansı bir ödəmə xidmətində kommunal xidmət borcu haqqında bütöv məlumat almaq həmçinin ödəmə mexanizmləri vasitəsilə ödəmələr aparılması imkanları yaranmışdır.

Sistemlərə qoşulan geniş xidməti müəssisəsinin ödəmələr haqqında məlumatları otuz saniyə miqyasında göstərilən qurumlara çatır. Həmçinin vətəndaşların giriş informasiya sistemilə yaranmış iri səviyyəli məlumat interfeysləri vasitəsi ilə virtual istifadəçi bazalarında gedən hər bir yeniliyi mərkəzi məlumat bazasına ötürür.

Sistemə qoşulan təşkilatlar üçün baş vermiş ödənişlər haqqında real vaxt rejimində

bildirişlər almaq, bank hesablarına maksimal sürətlə çatdırılma, şəffaf statistik hesabatlar, onların daxili uçot sistemləri ilə integrasiya imkanları təmin edilmişdir.

Sistem Elektron Hökumət konsepsiyasının əsas komponentlərindəndir və respublikada nağdsız ödənişlərin inkişafına xidmət edir.

Müştərilər üçün rahat mühit, bütün ödənişlərin vahid pəncərədən ödənilməsi, ödəniş çeklərinin çap olunması və e-mail göndərilməsi, arxivin izlənməsi, yaranmış borc haqqında sms və e-mail bildirişlər göndərilməsi, borcların onlayn rejimində öyrənilməsi imkanları yaradılıb. Sistemin şəbəkəsi və istifadəçilərin mərkəzi serverə bağlantısı respublikada mövcud olan ən təhlükəsiz şəbəkə üzərində qurulmuşdur.

- Məlumatların təhlükəsiz ötürülməsinin təmin edilməsi üçün elektron açar və elektron imzadan istifadə olunur.

- Sistemdə hər bir istifadəçinin səlahiyyətləri və məlumatlarının məxfiliyi qorunur.

- Sistemin geniş analitik imkanlara malik olması, istifadəçilər üçün mövcud məlumatlar əsasında müxtəlif analitik hesabatlar hazırlamasına imkan yaradır, şəffaflığı artırır.

Şübhəsiz ki, belə bir sistem həm ödəyicilər, həm hökumət təşkilatları, həm də maliyyə qurumları üçün çox faydalıdır. Sistemin respublikada tətbiqi maliyyə və bank sektorunun inkişafına, nağdsız ödənişlərin həcmnin artmasına, şəffaflığın inkişafına və digər mühüm problemlərin həllinə təkan verməsi cəhətdən respublikada elektron hökumətin yaradılmasına öz töhfəsini verməkdədir.

Şəhərdə populyar olan “Milli ÖN” ödəniş sistemi köşkləri vaxta qənaət etməyə imkan verdiyindən hamı onun xidmətindən yararlanır. Əslində həmin xidmət uzun növbələrə son qoymaq, rahat və təhlükəsiz ödəniş etmək məqsədilə yaradılıb.

Lakin son vaxtlar sakinlərin kütləvi surətdə bu köşklərə müraciəti burada da uzun növbələrin, eləcə də müəyyən problemlərin yaranmasına səbəb olub.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. www.e-gov.az / Azərbaycan Respublikasının “E-Hökumət” saytı.
2. U N Global Electron goverment Survey (2003/ 2004/ 2005/ 2008/ 2010/ 2012) / BMT-nin Elektron hökumətlə bağlı hesabatları (2003/ 2004/ 2005/ 2008/ 2010/ 2012).
3. E-hökumət bülletenlərii (2013 yanvar/ fevral/ mart/ aprel/ may/ iyun/ iyul/ avqust ayı).
4. www.mincom.gov.az
5. Rabitə və informasiyateknologiyaları nazirliyi ƏliAbbasovun çıxışlarından.
6. M.A. Sedinkin: “Xaricidövlətlərinelectrontəcrübəsindənistifadə”.
7. Y. İrxin: “E-hökumət”innəzəriyyəsi, metodikası və innovasiyatəhlili üsulu.
8. Y. İrxin“ “E-hökumət”: nəzəriyyə və praktika”.
9. D.Tanskot : “E-rəqəmsalcəmiyyət: şəbəkə intellektininmüsbətvə mənfiçəhətləri”
- 10.www.taxes.gov.az
- 11.www.vergiler.az / Vergilər qəzeti
- 12.Nyankina E.S, Poqodina E.S: “E-hökumətin perspektivi”.
- 13.Poçepçov Q.Q: “İnformasiya siyasəti”.
- 14.Çelişova: “Elektron idarəetmədən e-hökumətə.”
- 15.Trifalenkov İ.A : “E-hökumət:şəxsi məlumatların müdafiəsi”
- 16.Bondorenko S.V : “ E-hökumətin təhlükəsizliyi: bürokratiya və “resolutiquee”nin formalaşma ehtimalı”.

Sayt-ünvanlar:

1. TARGET annual report 2010, European Central Bank, Frankfurt am Main, Germany, 2011
2. SWIFT in figures – January 2011
3. http://www.swift.com/about_swift/company_information/swift_in_figures
4. http://corporate.visa.com/_media/visa-corporate-overview.pdf
5. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Statistik Bülleteni - İyun 2011
6. DVP1 – qiymətli kağızların tədarükünün yalnız alıcı tərəfindən satıcının pul hesabına müvafiq məbləğ köçürüldükdən sonra həyata keçirilməsini nəzərdə tutan ticarət mexanizmi
7. www.apus.az
8. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Statistik Bülleteni – İyun 2011
9. <http://vergiler.az/art-view/1689/>

